

Herodotus over geschiedschrijving
• Haagse nozems • allochtone
volksvertegenwoordigers • historische
informatiekunde in Nijmegen

•

ET • VT

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN 23 (2004) 1

Hoofredacteur:
 Erik Goosmann

Redactie:
 Sarah Adeney
 Remieg Aerts
 Maarten van den Bos
 Jasmijn Bovendeert
 Froukje van Dooren
 Erik Goosmann
 Marianne Heyde
 Carla Hoetink
 Marloes Hülsken
 Angélique Janssens
 Gerda de Kleijn
 Jasper Loots
 Rune Meerman
 Joost Rosendaal

Eindredactie:
 Erik Goosmann
 Marianne Heyde
 Kees Ribbens
 Joost Rosendaal

Lay out:
 Erik Goosmann

Vaste medewerkers:
 Pepijn Oomen

Druk:
 Drukkerij Krips

ET•VT wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de KUN, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:
 ET•VT, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
 tel. 024 3612832, fax 024 3612807.
 etvt@student.kun.nl
 http://www.kun.nl/etvt/

Verenigingsbestuur:
 Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), R.A. Meerman (secretaris), dr. G. de Kleijn-Eijkelestam (penningmeester), M.L.J. Heyde (PR).

Comité van Aanbeveling:
 Prof. dr. R.A.M. Aerts, prof. dr. L. de Blois, prof. dr. M.C.R. Grever, prof. dr. P.M.M. Klep, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. dr. A.W.F.M. van de Sande, prof. dr. H.C.C. de Schepper, prof. dr. P.H.H. Vries.

Prijs van losse nummers: € 7,50.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2004: € 15,- voor studenten; € 20,- voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op girorekening 8169332 t.n.v. Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Inhoud

- *Redactioneel*
- Chiel van den Akker
Herodotus over geschiedenis en mythen 1
- Jan Vermunt
Haagse nozems in botsing 14
- Remco Ensel
Volksvertegenwoordigers 25
Bespiegelingen over een allochtone politieke cultuur in Nederland
- Onno Boonstra
Verleden, heden en toekomst van de historische informatiekunde in Nijmegen 39
Het succes van digitalisering en het falen van de historische informatiekunde
- Maarten Hageman
Geef de pen door... 50
- Martijn Icks
Boeken Top 5 52
- *Lettres provinciales* 55
- *Recensies* 58
- *Auteursgegevens* 67

Redactioneel

Et gevarieerd! Het is de eerste spelregel die het Voedingscentrum Nederland in zijn voorlichtingscampagnes voor gezond eten propageert. Omdat lezen voedsel voor de geest is, heeft de redactie van ET•VT, zij het iets later dan u gewend bent, weer een menukaart voor u met vier gevarieerde gerechten.

We beginnen met een entree uit de klassieke Griekse keuken. Chiel van den Akker onderzoekt de rol van de goden bij de eerste geschiedschrijver Herodotus. In diens verslag van de Perzische Oorlogen heeft het antropomorfe godsbeeld van de mythen plaats gemaakt voor een onpersoonlijk godsbeeld. Het stelde Herodotus in staat de godsvoorstelling zelf te historiseren, de Griekse mythen als dichtkunst te begrijpen en zo historische alternatieven voor Griekse tradities te bieden.

Vervolgens hebben we voor u een echt gerecht uit de jaren vijftig-zestig, uniek in Nederland: de Haagse nozemcultuur, voor u klaargemaakt door Jan Vermunt. Tussen 1963 en 1965 was er in de Hofstad sprake van een heuse nozemterreur door opgeschoten jongeren. Waarom was deze nozemcultuur zo bijzonder? Het antwoord moeten we zoeken in een combinatie van een grootschalige bendecultuur en een repressieve reactie van de gevestigde orde. Het bord is opgesierd met kikkers, brommers, pettycoats, bullen, Beatmuziek, Indorock en vechtpartijen.

In onze multiculturele samenleving eten we niet alleen Hollandse kost. Ook in de politiek zijn er pittige buitenlandse smaakmakers. De autochtone politieke cultuur staat hier onwennig tegenover. Cultuurhistoricus Remco Ensel analyseert de positie van de allochtone politicus. De gevestigde politiek wijst het cliëntelisme dat deze politicus zou kenmerken, af. Vaak tegen de zin van hun partij wisten en weten politici als Tara Singh Varma evenwel door een persoonlijke benadering een sterke eigen achterban te verwerven.

Als nagerecht een historisch verantwoorde byte: Onno Boonstra geeft een terugblik op de ruim vijftientigjarige geschiedenis van de computer binnen de Nijmeegse historische wetenschap en, zoals dat hoort, bespiegelingen over het heden en de toekomst van deze jonge hulpwetenschap binnen de historiografie.

De bijgerechten zijn vertrouwd, maar niet minder smaakvol. Columnist is de kersverse voorzitter van de alumnivereniging Maarten Hageman, twintig jaar geleden mede-oprichter van Vlugschrift, een van de voorlopers van dit blad. De eveneens kersverse junior-onderzoeker Martijn Icks dist zijn favoriete vijf boeken op en verder zijn er de boekbesprekingen en de nieuwsrubriek.

Kortom: gevarieerd geestelijk voedsel. Goed voor een gezonde geest. Neem het tot u indachtig de woorden van Feuerbach: "Der Mensch ist, was er isst". Smakelijk eten!

• De eindredactie

Herodotus over geschiedenis en mythen

• Chiel van den Akker

Herodotus' (ca. 484-425 v. Chr.) verslag van de Perzische Oorlogen is onlosmakelijk verbonden met zijn opvattingen over de goden en hun rol in de wereld. Hij maakt niet alleen melding van zo'n honderd orakels en andersoortige voorspellingen, ook mengen de goden zich met enige regelmaat in menselijke aangelegenheden. Nu is deze eerste geschiedschrijver geen systematicus op het gebied van de goden, noch ontwikkelt hij expliciet een geschiedfilosofie waarin de goden bedeed zijn met een zekere wel omschreven plaats en functie.¹ Eén grondgedachte is echter wel aanwijsbaar: de goden zorgen voor de handhaving van de orde of het evenwicht in de wereld. De Perzische expansie verstoort deze orde; een ontwijking die de goden niet dulden.

Tegen de achtergrond van de geschiedenis van de Perzische Oorlogen zal ik Herodotus' godsbeeld aan de orde stellen. Hierbij zal de aandacht in het bijzonder uitgaan naar Herodotus' omgang met de Griekse mythische traditie en de invloed hiervan op zijn geschiedbeeld. Aangetoond zal worden dat Herodotus die mythische tradities historiseert. Deze historisering van tradities betekent een breuk tussen een mythische en een historische wereldvoorstelling. Deze breuk lijkt zich echter in het werk van Herodotus niet helemaal te hebben voltrokken. Dat de goden de orde in de wereld bewaken is immers een mythisch thema. De spanning tussen de goden als hoeders van het evenwicht in de wereld en de historisering van mythische tradities, zal ik hier uitvoerig verkennen. Alvorens hier in dit artikel op in te gaan, zal ik eerst Herodotus in het geestelijke klimaat van zijn tijd plaatsen.

Herodotus de Ioniër

Het geestelijke klimaat van Ionië (het westelijke kustgebied van het huidige Turkije met nabij gelegen eilanden) onderging vanaf de 6e eeuw voor Chr. met de opkomst van de natuurfilosofie ingrijpende veranderingen. Men spreekt in dit verband van de *Ionische Verlichting*.² Herodotus, zelf in de Ionische stad Halikarnassos geboren, kan als representant van dit nieuwe denken beschouwd worden.

¹ G.J.D. Aalders, 'De Griekse godsdienst in het werk van Herodotus', *Lampas* 7 (1974) 164-181, aldaar, 164-165, 173 en 177; J. Gould, *Herodotus* (Londen 1989) 77-82. Ik maak hier gebruik van de vertaling van H.L. Dolen, *Herodotus, Het verslag van mijn onderzoek* (Nijmegen, 2^e druk 1996).

² Zie voor de natuurfilosofen *Die Vorsokratiker*, 2 dln. (Stuttgart 1983). Naast een vertaling van de fragmenten en testimonia worden deze van een inleiding en commentaar voorzien door J. Mansfeld. Ik houd hier bij verwijzingen naar de natuurfilosofen de nummering van de *Vorsokratiker* aan waarbij aangegeven wordt of het een fragment (F) of een testimonium (T) betreft.

Het overstroomen van de Nijl

Herodotus bekendheid met natuurfilosofische thematiek blijkt onder meer uit zijn uitvoerige bespreking van de buiten zijn oevers tredende Nijl na de zomerzonnewende. Deze passages over de Nijl worden gewoonlijk gezien als een kenmerkend voorbeeld van Herodotus' 'nieuwsgierigheid, (...) maar ook de drang deze nieuwsgierigheid te bevredigen door middel van empirisch onderzoek en rationele argumentatie'.³ Herodotus discussieert herhaaldelijk met 'de' Ioniërs (zonder overigens aan te geven wie hij precies op het oog heeft). Zo kritiseert hij drie hypothesen die het overstroomen van de Nijl zouden verklaren.⁴

Volgens de eerste hypothese, die aan Thales van Milete (ca. 640-550 v. Chr.) wordt toegeschreven,⁵ overstroomt de Nijl doordat de zomerwinden uit het noorden het water doen wassen en verhinderen dat het water de zee instroomt. Deze these is volgens Herodotus onjuist omdat ook wanneer die winden niet waaien de Nijl overstroomt. Ook vertonen andere rivieren niet een soortgelijk verschijnsel als de Nijl. Volgens de tweede hypothese overstroomt de Nijl doordat zij haar oorsprong kent in de Oceaan die volgens de Ioniërs om de wereld stroomt. Herodotus is echter van mening dat er geen stroom bestaat die Oceaan heet. Het is volgens hem 'een verzinsel van Homerus of de nog oudere dichters'.⁶ Volgens de derde hypothese wordt de Nijl door smeltwater gevoed, wat het overstroomen van de Nijl zou verklaren. Ook deze these wordt verworpen. De Nijl stroomt volgens Herodotus vanuit de warmere binnenlanden van Libië (Afrika) Egypte binnen. Daar is geen koude zodat er van smeltwater geen sprake kan zijn. De natuurfilosoof Anaxagoras van Klzomenai (ca. 500-428 v. Chr.) zou deze derde these hebben aangehangen. De koude-warmte tegenstelling zelf is een bekend natuurfilosofisch thema en onder meer terug te vinden bij de Milesiër Anaximander (ca. 610-545 v. Chr.).⁷ Na de reeds bestaande theorieën te hebben verworpen formuleert Herodotus zijn eigen theorie. 'Om het in één zin samen te vatten: het komt doordat de zon in de wintermaanden door de stormen uit haar gewone baan wordt gedreven naar de binnenlanden van Afrika'.⁸ De Nijl is in de zomer op haar normale niveau. In de wintermaanden wordt het normale niveau van de Nijl echter dusdanig door de zon verminderd (de zon verdampt water⁹) dat de Nijl niet overstroomt.

Reizen, geografie en etnografie

Ook kritiseert Herodotus bestaande geografische opvattingen. Zo verworpt Herodotus de opvatting van de Ioniërs dat de omtrek van Egypte zich zou beperken tot het gebied van de Nijl-delta. De rest van het land zou gedeeltelijk bij Afrika, gedeeltelijk bij Arabië horen. Herodotus beredeneert dat de Nijl-delta er niet altijd is geweest. Zij is in de loop der tijd door aanslibbing ontstaan. Voor die tijd leefden er echter al Egyptenaren waarvan een deel naar dit nieuwe gebied is getrokken. De genoemde theorie van de Ioniërs is volgens Herodotus ook niet in overeenstemming met hun opvatting over het aantal

³ W.J. van der Dussen, 'Herodotus als pater historiae', *Lampas* 20 (1987) 142-154, aldaar 149.

⁴ Herodotus 2.20-23.

⁵ Thales nr. 13 (T).

⁶ Herodotus 2.23. In 2.53 zegt Herodotus dat er geen oudere dichters dan Homerus zijn. In 2.28-31 bespreekt Herodotus de bronnen van de Nijl waarvan de oorsprong hem onbekend is. Vgl. Thales nrs. 11 en 12, volgens wie de aarde op water rust.

⁷ Anaxagoras nr. 48 (T). Anaximander nrs. 6-8 (T).

⁸ Herodotus 2.24. De verklaring wordt verder uitgewerkt in 2.25-26.

⁹ Dit verschijnsel constateerde bijvoorbeeld ook Anaximander, nr. 3 (T).

continenten. Als de Nijl-delta een apart gebied zou zijn dat noch bij Afrika noch bij Azië zou horen, dan zou het een apart continent vormen naast de continenten Afrika, Azië en Europa. Dit zou betekenen dat er vier continenten in plaats van de door de Ioniërs vermeende drie zouden zijn.¹⁰ Ook de kaartenmakers moeten het ontgelden. Anaximander zou zo'n kaart hebben vervaardigd.¹¹ Hecataeus van Milete (550-475 v. Chr.), samen met Anaximenes (ca. 585-528 v. Chr.) een leerling of kleinleerling van Anaximander,¹² zou daar verbeteringen op hebben aangebracht. Zo hebben deze kaartenmakers volgens Herodotus de grootte van de continenten onjuist getekend. Zij hebben Azië net zo groot afgebeeld als Europa, terwijl Europa net zo lang is als Azië en Afrika tezamen. Ook tekenen zij de Oceaan 'rondom een wereldschijf die als een cirkel met behulp van een passer is getrokken'. De theorie dat de Oceaan de wereld zou omstromen is volgens Herodotus echter nooit bewezen.¹³ Niet alleen kritiseert Herodotus hiermee de symmetrische aardvoorstellingen zoals bijvoorbeeld Anaximander en Hecataeus die bezaten,¹⁴ zijn kritiek onderbouwt hij met empirische gegevens: Herodotus is wel op de hoogte van zeereizen om Afrika en India, maar, 'of je aan de oost- dan wel aan de noordkant om Europa heen kunt varen, weet geen sterveling zeker.'¹⁵

Het bovenstaande past binnen een meer algemene ontwikkeling: de aandacht voor geografie en het ondernemen van (zee)reizen. Dit ging gepaard met een toenemende belangstelling voor andere volkeren. Zo heeft Skylax van Karyanda een verslag geschreven over een ontdekkingsstocht naar Azië, op bevel van de Perzische koning Darius in ca. 515 v. Chr. die wilde weten waar de Indus in zee uitmondde, waarin hij de etnografische en geografische bijzonderheden van het gebied beschreef. Hecataeus¹⁶ zou van het werk van Skylax gebruik hebben gemaakt.¹⁷ Deze Hecataeus heeft naar alle waarschijnlijkheid de meeste invloed op Herodotus gehad en wordt gewoonlijk als voorganger van Herodotus beschouwd. Men gaat er vanuit dat Herodotus in navolging van Hecataeus erop uit trok als geograaf en pas later het plan opvatte de geschiedenis van de Perzische Oorlogen te schrijven.¹⁸ Herodotus zou op zijn reis naar Egypte, zo laat K. von Fritz zich ontvallen, 'het hoofd vol van

¹⁰ Herodotus 2.15-17.

¹¹ Anaximander nr. 2 (T).

¹² K. von Fritz, *Schriften zur griechische Logik. Band I. Logik und Erkenntnistheorie* (Stuttgart 1978) 27.

¹³ Herodotus, respectievelijk 4.36-4.42 en 4.8.

¹⁴ Zie Anaximander nrs. 20-21 (T). Zie ook K. von Fritz, *Die griechische Geschichtsschreibung I. Von den Anfängen bis Thucydides* (Berlijn 1967) 59-65. Toch zijn er ook sporen van symmetrisch aardvoorstellingen bij Herodotus te vinden. Zo dacht Herodotus dat de Nijl evenwijdig aan de Donau liep: 2.26, 2.31, 2.33 en 2.34. Vgl. Gould, *Herodotus*, 90-94, volgens wie Herodotus een 'ideal model of space' zou bezitten.

¹⁵ Herodotus 4.42-45.

¹⁶ Gewoonlijk wordt Hecataeus tot de zogenaamde logografen gerekend, een verzamelnaam voor prozaschrijvers die zich bezighielden met geografie, etnografie, lokale 'geschiedenissen' en/of stamboomonderzoek. Zo wordt ook de hierboven genoemde Skylax tot de logografen gerekend. De term verhuut echter meer dan dat zij verduidelijkt, zie Von Fritz, *Geschichtsschreibung I*, 79-80.

¹⁷ Von Fritz, *Geschichtsschreibung I*, 33. Zie ook H. Verdin, *Beknopte geschiedenis van de Griekse en Romeinse historiografie*, (2^e druk Leuven 1982) 14-15.

¹⁸ Von Fritz, *Geschichtsschreibung I*, 442-443. Hij wijst hier voortdurend op. Zie ook A.D. Momigliano, *The Classical Foundations of Modern Historiography* (Berkeley e.a. 1990) 32-35. Herodotus' bekendheid met Hecataeus en zijn werken blijkt onder meer uit 2.143, 5.3, 5.125-126 en 6.137.

Hecataeus hebben gehad'.¹⁹ Iets soortgelijks heeft plaatsgevonden met het geschrift van de dichter Aristeas van Prokonnesos (stad en eiland in de tegenwoordige Zee van Marmara), die waarschijnlijk ergens in de achtste eeuw v. Chr. leefde. Aristeas zou een reis naar de binnenlanden van Azië ten oosten van de Zwarte Zee hebben ondernomen. Ook Herodotus is naar het gebied rondom de Zwarte zee afgereisd.²⁰

Uit het bovenstaande blijkt dat Herodotus op de eerste plaats een onderzoeker is (*historie* betekent onderzoek),²¹ een aanduiding die de geografie, etnografie en (delen van) de natuurfilosofie insluit. Herodotus wilde de wereld, gedomineerd door de Perzische drang tot expansie, in kaart wilde brengen. De verruiming van de geografische etnografische horizon maakte een geschiedconceptie mogelijk die het lokaal, contemporain historische zou overstijgen.

Godelijke rechtsorde

De methode om natuurverschijnselen in a-mythische termen te verklaren is Herodotus niet onbekend. Dit hebben we hierboven kunnen constateren. Deze door de Ionische natuurfilosofen voor het eerst in de praktijk gebrachte methode betekende echter geen afwijzing van het denken over de goden en hun rol in de wereld. Weliswaar dachten de natuurfilosofen niet langer in mythische termen, dit wil zeggen in termen van verpersoonlijkte godheden en hun menselijke interacties, over de aard en het ontstaan van de kosmos (de wereld als geordend geheel), maar dit leidde niet tot een materieel, fysisch wereldbeeld. Dat wat wij respectievelijk als fysisch, metafysisch, danwel mens-eigen zouden duiden, is bij de natuurfilosofen deel van een niet gedifferentieerde, onscheidbare eenheid.²² Niet alleen worden natuurverschijnselen als 'levende machten' of 'beziel' gedacht, ook de primaire principes of entiteiten die de basis vormen van de respectievelijke natuurfilosofische kosmosgenieën (geboorten van de geordende wereld), die als alternatieven voor en vervangingen van de mythische kosmosgenieën kunnen worden opgevat.²³ zijn geen fysische entiteiten; ook zij zijn 'beziel' of 'godelijk'.²⁴ Dit is van belang wanneer we willen begrijpen dat één kenmerk van het mythisch denken binnen de Ionische natuurfilosofie gehandhaafd blijft: het niet scheidbaar zijn van het denken over de kosmos en de goden, waarbij de goden de dragers zijn van de orde in de wereld. Deze wereldorde laat zich in het bijzonder begrijpen als een *rechtsorde*. Recht is hier niet een bepaalde maatschappelijke conventie maar deel van of inherent aan

¹⁹ Von Fritz, *Geschichtsschreibung I*, 183.

²⁰ Herodotus 4.13-17.

²¹ Voor het begrip 'historie' zie Von Fritz, *Logik* 24-27 en G.A. Press, *The Development of the Idea of History in Antiquity* (Kingston en Montreal 1982) 23-34. Specifiek bij Herodotus: Gould, *Herodotus*, 9-11 en M. Pohlenz, *Herodot. Der Erste Geschichtsschreiber des Abendlandes* (Darmstadt 1961) 43-54, in het bijzonder 43-44.

²² Von Fritz, *Geschichtsschreibung I*, 44-47. Zie ook R.D. McKirahan, *Philosophy before Socrates. An Introduction with Texts and Commentary* (Indianapolis en Cambridge 1994) 45-46.

²³ Hierbij moet men in het bijzonder denken aan Hesiodus' *Theogonie*. Dat het hier alternatieven betreft blijkt overduidelijk wanneer men de zinnen 116-138 van de *Theogonie* vergelijkt met Anaximander, de nrs. 17,18 en 22 en Anaximenes de nrs. 7-9 (T).

²⁴ Zie Thales nr. 14 (T). Anaximander nr. 14 (T). Anaximenes nrs.12-14 (T). Zie ook Xenophanes nrs. 34-37 (F).

de kosmos.²⁵ Zoals de goden de orde in de kosmos bewaren, zo bewaren zij ook de orde in de menselijke wereld. Het onderscheid tussen menselijke (rechts)orde en de orde in de natuur bestaat voor de Ioniërs niet.

De historisering van tradities

Niet alleen werden de overgeleverde mythen als verklaring voor het ontstaan en de aard van de kosmos door de natuurfilosofen ter zijde geschoven; zij werden ook openlijk bekritiseerd. De meest bekende criticus is de dichter en natuurfilosoof Xenophanes van Kolofon (ca. 560-470 v. Chr.). Hij kritiseert het antropomorfe godsbeeld van de Grieken door op te merken dat de Ethiopiërs hun goden zien als zwart en stompneuzig, de Thraciërs als blond en blauwogig, en wanneer runderen, paarden en leeuwen handen zouden bezitten, dan zouden zij de goden respectievelijk als rund, paard en leeuw uitbeelden. Ook de moraal van de mythen moet het ontgelden. Xenophanes kritiseert Homerus en Hesiodus omdat zij de goden alles hebben toegeschreven wat de mensen nu juist misprijzen en afkeuren: stelen, overspel plegen en elkander bedriegen.²⁶ Nu kritiseert Herodotus nergens mythen op hun moraal of antropomorfe godsvoorstelling. Herodotus is geen mythe-criticus. Ik zal aantonen dat Herodotus mythen niet in hun mythische zin bekritiseert, maar juist historische alternatieven biedt voor bestaande mythische tradities. De overgeleverde mythen beschouwt hij als dichtkunst. Dit sluit aan bij de Ionische natuurfilosofie. Er is sprake van een breuk met de mythische traditie. Zoals de Ionische natuurfilosofen de voorstelling van de kosmos en zijn ontstaan hebben ontdaan van zijn mythische karakter, zo ontdoet Herodotus de voorstelling van het (menselijke) verleden van zijn mythische karakter.

Egypte en de herkomst van de Griekse religie

Een eerste kenmerk van Herodotus' godsbeeld is de gedachte dat het godenrijk, zoals de Grieken dat in het bijzonder van Homerus en Hesiodus kennen, uit Egypte afkomstig is. De Griekse en Egyptische goden worden met elkaar geïdentificeerd. Zo merkt Herodotus op dat de 'benamingen van bijna alle Griekse goden (...) uit Egypte afkomstig zijn'.²⁷ Dat de goden een naam kennen, wil niet zeggen dat Herodotus er een antropomorfisch godsbeeld op na hield. Het tegenovergestelde lijkt veeleer het geval. In het werk van Herodotus worden de individuele goden namelijk slechts zelden bij naam genoemd. Herodotus spreekt veeleer van de god, de goden of het godelijke.²⁸ Tekenend is ook dat de 'goden' en het 'lot' in de regel niet van elkaar onderscheiden worden, hoewel de goden 'de voltrekkers van het door het lot bepaalde zijn'.²⁹ Herodotus beschouwt de goden als onpersoonlijke machten.

²⁵ Zie i.h.b. Anaximander nr. 15 (F). Zie ook McKirahan, *Philosophy before Socrates*, 45-46 en 70-71.

²⁶ Xenophanes nrs. 27 (F), 29 (F) en 25 (F). Zie ook nrs. 26 (F) en 28 (F).

²⁷ Herodotus 2.50. Voor de identificatie zie 2.4, 2.42-43, 2.46, 2.48, 2.52, 2.123 en 2.144-145 en K.S. Kolta, *Die Gleichsetzung ägyptischer und griechischer Götter bei Herodot* (Kairo 1968).

²⁸ Aalders, 'Griekse godsdienst', 165-166. Zie ook K.H. Waters, *Herodotus the Historian. His Problems, Methods and*

Originality (Londen en Sydney 1985) 101.

²⁹ Aalders, 'Griekse godsdienst', 172-173. Zie ook Waters, *Herodotus*, 102-106.

Niet enkel de namen van de goden zijn uit Egypte afkomstig:

Met een zekere overdrijving mag ik wel zeggen dat enig besef van de oorsprong van de goden, hun uiterlijkheid en onsterfelijkheid, daar [in Griekenland] pas sinds vandaag of hooguit gisteren is gekomen. Hesiodos en Homeros hebben mijns inziens slechts vier eeuwen geleden, en vast niet eerder, hun dichtwerken over de afkomst van de goden geschreven.³⁰

Herodotus voegt hier nog wel aan toe dat hij de opmerking over Hesiodos en Homeros 'voor eigen rekening' neemt. De identificatie van de Egyptische goden met de Griekse goden (overigens worden ook goden van andere volkeren dan de Egyptische met de Griekse goden geïdentificeerd)³¹ laat zien dat Herodotus afstand neemt van bestaande Griekse tradities. Ook ondersteunt de identificatie van deze goden de goden meer onpersoonlijk van karakter zijn en veeleer als machten worden gedacht: verschillende volkeren hebben verschillende namen voor dezelfde goden (of machten).³² Aan het bestaan van de goden wordt door Herodotus dan ook niet getwijfeld, maar, zoals G.J.D. Aalders constateert, 'hun namen en de mythen en riten ziet hij als een product van menselijke activiteit'.³³

Herodotus, die zelf enige tijd in Egypte heeft doorgebracht, bewondert Egypte en haar cultuur. Ook beschouwt hij de Egyptenaren, als vertegenwoordigers van een oudere cultuur, als autoriteiten op het gebied van religieuze aangelegenheden. Zo hebben de Grieken de benaming van de goden, bepaalde mysterie diensten en de kunst brandoffers te bestuderen van de Egyptenaren overgenomen. Ook het 'religieuze voorschrift dat vrijen in een heiligdom verboden is en dat je er ook niet mag binnengaan als je je na de geslachtsgemeenschap niet hebt gewassen', is uit Egypte afkomstig (dit gebruik was enkel in Egypte en Griekenland in zwang). Herodotus *historiseert* hier de godsvoorstellingen en religieuze gebruiken van de Grieken.³⁴ Zij kennen een geschiedenis, een ontwikkeling in de tijd met een oorsprong in Egypte dat door middel van (cultuur)overdracht in Griekenland zijn intrede heeft gedaan. Herodotus ontdekt deze geschiedenis door onderzoek en biedt zo een historisch alternatief voor bestaande Griekse tradities.

³⁰ Herodotus 2.53. De Pelasgen hebben een belangrijke rol gespeeld in de transmissie van de Egyptische kennis van de goden naar Griekenland (2.43-52). De Pelasgen bewoonde Griekenland voor de Grieken (1.56-58, 2.56, 8.44). De Atheners zijn afstammelingen van de Pelasgen (1.56-57, 8.44).

³¹ Zie bijvoorbeeld 2.29 (Ethiopische), 3.8 (Arabische), 4.59 (Skythische), 4.108 (Gelonische) en 5.7 (Thracische).

³² Vanuit deze gedachte hoeven we geen tegenstrijdigheid te lezen in het volgende: voor Herodotus is het niet problematisch om bijvoorbeeld te zeggen dat het regent door toedoen van Zeus (2.13 en 3.117), terwijl hij ook opmerkt: 'Zoals bekend, trekt de zon water aan en stoot dit daarna af naar hogere regionen waar de winden het overnemen. Die verspreiden het weer en laten het overal als druppels neerkomen' (2.25) en 'het is een natuurwet dat het vijf dagen na de sneeuwval altijd gaat regenen' (2.22). De naam 'Zeus' is enkel een duiding voor de macht 'regenen'; daar regen een natuurverschijnsel is, kan deze in a-mythische, natuurfilosofische termen besproken worden; daar natuurverschijnselen als 'bezielde' of 'god-ingegeven' machten worden gedacht, is er geen sprake van tegenstrijdigheid.

³³ Aalders, 'Griekse godsdienst', 171. Zie bijv. Herodotus 2.52.

³⁴ Herodotus 2.4, 2.49-50, 2.52, 2.58, 2.64, 2.81-82, 2.123, en 2.171.

De historisering van godsvoorstellingen en religieuze gebruiken komt in engere vorm tot uiting in het bieden van *historische alternatieven* voor mythische vertellingen. Herodotus onderscheidt zich hierbij van zijn voorganger Hecataeus. Hecataeus zou de oorsprong van mythische elementen in de mythen hebben willen rationaliseren en verklaren. Von Fritz spreekt van een 'tendens het wonderbare in de sagen eenvoudigweg uit de neiging van mensen tot overdrijven te verklaren'.³⁵ Dit is bij Herodotus niet het geval.

De Egyptenaren en de Trojaanse Oorlog

Ook wanneer Herodotus de Trojaanse Oorlog bespreekt, kiest hij voor de Egyptische versie van het verhaal.³⁶ Het verhaal van de Trojaanse Oorlog begint met de schaking van Helena, de vrouw van Menelaos, uit Sparta, door de Trojaanse koningszoon Alexandros (Paris). Nadat Alexandros Sparta in het bezit van Helena en andere gestolen goederen ontvluchtte, belandde hij, nadat hij met zijn schip door sterke noorden wind uit koers was geraakt, in Egypte, het land van farao Proteus. Deze Proteus werd van het verhaal van Alexandros op de hoogte gebracht, waarna hij besloot Alexandros weg te sturen, zonder zijn uit Sparta gestolen bezittingen en Helena. De volgende wending in het boek van Herodotus is uitermate interessant. Hij vermoedde namelijk dat:

Homerus van deze variant op de hoogte is geweest, maar dat hij het minder geschikt vond voor zijn heldendicht en dus aan de versie de voorkeur heeft gegeven die hij thans heeft gebruikt. Daarom heeft hij er ook niet over gesproken. Toch laat hij doorschemeren dat hij de feiten kende.³⁷

Als Herodotus aan zijn zegslieden, enkele Egyptische priesters, vraagt of het Griekse verhaal over de Trojaanse Oorlog 'op waarheid berust', antwoorden zij dat ze zich baseren op de 'informatie die ze van Menelaos zelf hadden gekregen.' Het antwoord luidde als volgt. De Trojanen hadden de Grieken weliswaar verteld dat Helena in Egypte verbleef, maar de Grieken geloofden de Trojanen niet. Nadat de Grieken Troje hadden vernietigd en Helena in geen velden of wegen te bekennen was, zette Menelaos alsnog koers naar Egypte, alwaar hij Helena en zijn uit Sparta gestolen bezittingen hervond.³⁸ Aan de waarheid van het verhaal van de Egyptenaren twijfelt Herodotus niet. Hij is zelfs van mening dat, indien de Trojanen Helena werkelijk in hun 'bezit' zouden hebben gehad, zij haar zeker aan de Grieken zouden hebben teruggegeven:

Toen de Trojanen steeds maar weer bij bosjes in de strijd vielen en er geen gevecht tegen de Grieken was waarin Priamos [koning van de Trojanen]

³⁵ Von Fritz, *Geschichtsschreibung I*, 74 en 183. Zie ook F. Graf, *Griechische Mythologie. Eine Einführung* (München en Zürich 1991) 119-120. Vgl. Aalders, 'Griekse godsdienst', 169.

³⁶ Herodotus 2.112-2.115.

³⁷ Herodotus 2.116. Vervolgens geeft Herodotus enkele verzen van Homerus die zijn stelling onderbouwen, 2.116-117.

³⁸ Herodotus 2.118-119.

zelfs niet twee of drie, ja zelfs nog meer zonen verloor - dat wordt ons in het heldendicht [van Homerus] toch uitdrukkelijk meegedeeld? - ik herhaal: later zouden ze in dergelijke omstandigheden ongetwijfeld Helena (..) aan de Acheeërs [Grieken] hebben teruggegeven.³⁹

De passages omtrent de sage van Troje zijn in het licht van de verhouding tussen godsbeeld en geschiedbeeld van belang. Zo voltrekt zich in bovenstaande passages een onderscheid tussen het fictionele in mythen - mythen als dichtkunst - en het historische in mythen - mythen als gebaseerd op werkelijk plaatsgevonden gebeurtenissen. Het staat voor Herodotus buiten kijf dat de Trojaanse Oorlog werkelijk heeft plaatsgevonden. Hij kritiseert Homerus niet wat betreft zijn weergave van gebeurtenissen. Herodotus is van mening dat Homerus het verhaal dat Helena nooit in Troje beland zou zijn 'minder geschikt vond voor zijn heldendicht' (in de *Ilias* bevindt Helena zich wel in Troje). Interessant is ook, zoals we hebben gezien, dat Herodotus beargumenteert dat het zelfs onwaarschijnlijk is dat Helena in Troje zou verblijven. Hij is van mening dat een epos niet geschreven is met de bedoeling de waarheid - dat wat werkelijk is gebeurd - zo getrouw mogelijk weer te geven (wat niet uitsluit dat dichtwerken op historische gebeurtenissen gebaseerd kunnen zijn). We kunnen dan ook concluderen dat Herodotus een onderscheid maakt tussen een waar verhaal, gebaseerd op onderzoek, en dichterlijke fictie. In tegenstelling tot mythen (als dichtkunst begrepen) bezit geschiedenis de pretentie een waar verhaal te vertellen.⁴⁰

De Trojaanse Oorlog en het begin van de Perzische Oorlogen

De Trojaanse sage speelt ook een rol met betrekking tot dat wat Herodotus als 'beginpunt' van de Perzische Oorlogen beschouwt. De *aanleiding* van de Perzische Oorlogen plaatst Herodotus bij de Atheense steun aan een rebellie van Ionische stadstaten tegen de Perzische overheersing in 499 v. Christus. Athene zond twintig schepen, het nabijgelegen Eretria vijf.⁴¹ Herodotus concludeert: 'Het zijn deze schepen geweest die het begin van de ellende voor de Grieken en niet-Grieken hebben betekend.'⁴² Deze aanleiding beschouwt Herodotus echter niet als het *beginpunt* van de oorlog. In zijn inleidende paragraaf merkt hij op dat hij in zijn onderzoek naar de Perzische Oorlogen 'voornamelijk aan de orde stelt door welke oorzaak zij met elkaar in conflict zijn gekomen': Herodotus wil het beginpunt van de Perzische Oorlogen achter-

³⁹ Herodotus 2.120.

⁴⁰ Nu heeft Herodotus niet altijd de pretentie een waar verhaal te vertellen. Hij kent de geschiedschrijving ook de functie van het 'behouden van het verleden' toe (vgl. l.l.). Hieraan gerelateerd, hecht Herodotus belang aan de *registratie* van overleveringen. Zijn 'uitgangspunt is alle, maar dan ook alle overleveringen van elk volk' door te geven 'zoals ze mij zijn verteld' (2.123). Herodotus ziet dit zelfs als zijn taak, maar, zo voegt hij toe, 'dat betekent niet dat ik ook alles moet geloven. Dit is mijn stelregel in het hele boek' (7.152). Over het algemeen geeft Herodotus duidelijk aan wanneer hij iets 'zelf vindt' of iets 'na vertelt'.

⁴¹ Herodotus 5.99.

⁴² Herodotus, 5.97. J. Evans, *Herodotus, Explorer of the Past. Three essays* (1991 z.p.) 16-17, wijst in dit verband op de motieven 'wraak en vergelding' als een rechtvaardigende oorzaak in het werk van Herodotus. Zie ook Gould, *Herodotus*, 85: 'Herodotus' use of revenge as a mode of historical explanation is thus grounded not only in the craft of the storyteller but also in the model of reciprocal action which is built into his sense of the world'. Zie ook *ibidem*, 63-65 en 82.

halen.⁴³ Hij wil 'met naam en toenaam de man noemen die de werkelijke aanstichter van het kwaad jegens de Grieken is geweest.' De verantwoordelijke is Kroisos, koning van Lydië van 560 tot 546 v. Christus.

Bij mijn weten is deze Kroisos, en geen ander, de eerste niet-Griek geweest die rechtstreeks met de Grieken in aanraking kwam door hen te onderwerpen of een verbintenis met ze aan te gaan.⁴⁴

Deze mening contrasteert met die van de Perzen. In eerste instantie leggen de Perzen de schuld van het conflict bij de Feniciërs, die prinses Io uit Argos zouden hebben geschaakt. 'Dit zou de lange reeks van onrechtmatige daden hebben geopend.' Enkele Grieken zouden op hun beurt Europa van de Feniciërs hebben geroofd. Enige tijd later schaakten zij, ditmaal uit 'eigen beweging', prinses Medea uit Kolchis. De zoon van de Trojaanse koning Priamos, Alexandros, zou deze laatste geschiedenis 'hebben aangegrepen om op zijn beurt een vrouw uit Griekenland te roven': Helena. Ook vinden de Perzen 'dat de verwoesting van Troje de aanzet heeft gegeven tot hun ervijandschap jegens de Grieken'. Herodotus zegt hierover: 'ik spreek geen oordeel uit of ze al dan niet gelijk hebben. Nee, ik ga op mijn eigen kennis af.'⁴⁵ Herodotus laat hier, in de inleidende passages van zijn werk, zijn mening over de Perzische opvatting in het midden en plaatst het beginpunt van het conflict bij de Lydiër Kroisos. Later in zijn werk geeft Herodotus echter wel aan waarom de mening van de Perzen niet juist is. De schuld van de Trojaanse oorlog lag bij Alexandros, die Helena uit Sparta had ontvoerd. De verwoesting van Troje was echter niet de schuld van de Grieken, maar de straf van de goden voor de wandaad van Alexandros:

Zij [de Trojanen] hebben de Grieken de waarheid gezegd [dat ze Helena niet hadden] en die hebben het niet geloofd, zonder enige twijfel door een ingreep van de godheid die de mensheid met de totale ondergang van Troje wilde aantonen dat de goden zware vergrijpen ook zwaar straffen. Zo denk ik erover.⁴⁶

De Trojaanse Oorlog speelt dus een rol bij de bepaling van de oorsprong van de Perzische Oorlogen.⁴⁷ De Perzische mening dat de schuld van de oorlogen aan de Grieken is toe te schrijven, wordt door Herodotus verworpen. Het beginpunt van de Perzische Oorlogen plaatst Herodotus bij de Lydiër Kroisos en niet bij de Atheners, alhoewel de

⁴³ Zie A.D. Momigliano, 'Some observations on causes of war in Ancient historiography' in: *ibidem*, *Studies in historiography* (London 1966) 112-126, aldaar 114-116 en C.M.J. Sicking, 'Aristoteles en Herodotus: de historicus als literator?', *Lampas*, 16 (1983) 192-202, aldaar 195-196. Vgl. G.L.M. Schreiner S.J., 'De Compositie van Herodotus' werk, *Lampas* 20 (1987) 168-181, aldaar 172-174, die het belang van 'causale samenhang' sterk overtrekt.

⁴⁴ Herodotus 1.5-1.6.

⁴⁵ Herodotus 1.1-1.5.

⁴⁶ Herodotus 2.120. Vgl. J. Romm, *Herodotus* (New Haven en London 1998) 30, die vreemd genoeg opmerkt dat Herodotus niet aangeeft waarom de goden de Trojanen straffen.

⁴⁷ Schreiner, 'Compositie van Herodotus', 174, is van mening dat Herodotus de Perzische theorie ter zijde schuift. Herodotus wil er niet tegen polemiseren omdat deze theorie niet verifieerbaar zou zijn. Gezien het voorafgaande is deze these niet houdbaar. Romm, *Herodotus*, is van mening, p.22, dat de roof van Helena niet als oorzaak van de Trojaanse Oorlog beschouwd kan worden omdat Herodotus de Perzische mening over de roof van Io, Medea en Europa afkeurend zou beschouwen.

Atheense steun aan de Ionische rebellie wel de aanleiding tot het conflict is geweest. Het tijdsbestek van de Perzische oorlogen zelf beslaat twintig jaar: vanaf de aanleiding in 499 tot en met de Griekse overwinningen bij Plataia en Mykale in 479 v. Christus. De voor-geschiedenis van deze oorlogen en de periode van de oorlogen zelf, worden beschreven aan de hand van de regeringsjaren van de Perzische koningen: Cyrus (558-530 v. Chr.), Cambyses (530-522 v. Chr.), Darius (522-486 v. Chr.) en Xerxes (486-465 v. Chr.).

Dat de goden kunnen ingrijpen in de wereld en de 'loop der dingen' beïnvloeden en 'met de totale ondergang van Troje wilde aantonen dat de goden zware vergrijpen ook zwaar straffen', wil niet zeggen dat de goden in persoon aanwezig zijn in de wereld. Dit laatste is bijvoorbeeld wel in de *Ilias* het geval. Aldaar nemen de goden deel aan gevechtshandelingen en zijn zij onderling uitermate twistziek. Soortgelijke thematiek ontbreekt in het werk van Herodotus. Herodotus gelooft niet in goden die in persoon een tempel bezoeken of anderszins voor de mens verschijnen.⁴⁸ Ook verwerpt hij verhalen waarin aan mensen goddelijke of bovennatuurlijke eigenschappen toegeschreven worden.⁴⁹ Dat er desondanks sprake is van 'straf' of 'vergelding', verricht door de goden, past in de voorstelling dat de goden de (rechts)orde in de wereld bewaren.⁵⁰

Historische alternatieven voor mythen

In de behandeling van de herkomst van de Griekse religie hebben we kunnen constateren dat Herodotus historische alternatieven bood voor bestaande mythische tradities. Deze historisering van tradities komt tevens in het hierboven besproken onderzoek naar het beginpunt van de Perzische Oorlogen tot uiting.⁵¹ Europa wordt niet door de als stier vermomde Zeus ontvoerd (Zeus had zich vermomd om zijn vrouw Hera te misleiden); ook zijn het niet de Argonauten geweest die Medea schaakten; en Io, waarop Zeus ook een oogje had laten vallen, wordt niet door een horzel, gezonden door de jaloerse Hera, opgejaagd. Herodotus negeert deze mythen.⁵² Het zijn (historische) mensen die Io, Europa en Medea schaakten. Wel merkt hij op dat het Perzische verhaal omtrent de roof van Io 'niet door de Grieken wordt gevolgd'. Dit is een verwijzing naar de mythische variant van de schaking. Ook de opmerking dat de

⁴⁸ Herodotus 1.182 en 6.105.

⁴⁹ Herodotus 2.57, 2.73, 2.122-23, 3.116, 4.25, 4.36, 4.105, 5.86, 8.8 en 8.41.

⁵⁰ Zie ook hierboven n42.

⁵¹ Vgl. E. Vandiver, *Heroes in Herodotus. The Interaction of Myth and History* (Frankfurt am Main e.a. 1991) 113-124. Zij bespreekt aldaar de historiografie omtrent de inleidende passages van het werk van Herodotus. Zij is echter van mening dat het hier niet gaat om een rationalisering van tradities: de generationaliseerde versies worden aan de Perzen toegeschreven, ook geeft Herodotus niet zijn eigen mening weer; Het laat zien dat de Perzische agressie zich niet enkel beperkt tot veroveringen, maar zelfs de tradities bestrijden wat uitmondt in een reductie tot vrouwenroof wat de 'roem' van de Grieken te niet doet. Deze these is weerlegbaar. Herodotus geeft later in zijn werk wel zijn eigen mening, en schuift de Perzische theorie terzijde (dit heb ik hierboven aangetoond). Ook negeert zij eenvoudig het feit dat Herodotus herhaaldelijk historische alternatieven biedt voor bepaalde mythische tradities, ofwel, bestaande tradities rationaliseert. Ook denk ik niet dat Herodotus er moeite mee heeft enkel de vrouwenroof uit de tradities te bewaren. Het is dan ook vreemd dat Vandiver wel accepteert dat Herodotus de roof van Helena als oorzaak van de Trojaanse Oorlog beschouwt (p.130).

⁵² Zie ook Graf, *Griechische Mythologie*, 117-120 en B. Shimron, 'Politics and Belief in Herodotus', *Historia*.

Zeitschrift für Alte Geschichte. Einzelschriften Heft 58 (Stuttgart 1989) 21-25.

Grieken Medea roofden nadat ze hadden afgehandeld waarvoor zij waren gekomen⁵³ is een verwijzing naar de mythische versie (de Grieken waren erop uit getrokken om het Gulden Vlies te bemachtigen). Eenzelfde methode hebben we ook aangetroffen bij Herodotus' bespreking van de Trojaanse Oorlog. Ook hier bood Herodotus een historisch alternatief voor een bestaande mythe.⁵⁴

Mythische tijd of historische tijd?

Dat Herodotus historische alternatieven biedt voor (bestaande) mythen lijkt te impliceren dat Herodotus het (verre) verleden als historisch beschouwt. Dit lijkt tegengesteld aan het idee dat Herodotus, evenals zijn tijdgenoten, het bestaan van een mythische tijd zou erkennen. Deze historische en mythische tijd zouden niet tot elkaar herleidbaar zijn. De mythische tijd is een onbepaalde tijd, met zijn eigen begrensde (tijd)ruimte. In deze tijd zijn weliswaar tijdsverlopen te onderkennen, zo is er bijvoorbeeld een genealogie van Goden mogelijk zoals Hesiodus die heeft ontworpen, maar deze tijdsverlopen bezitten geen betekenis buiten de mythische tijd zelf, in die zin dat ze niet met historische gebeurtenissen in verband kunnen worden gebracht.⁵⁵ De volgende passage is in dit verband veel besproken.

Daarmee is hij [Polykrates van Samos (ca. ?-522 v. Chr.)], voorzover we weten, de eerste Griek geweest - op Minos, koning van Knossos, na en mogelijk nog iemand vóór Minos. Maar Polykrates was de eerste mens die dit [de hele zee beheersen] wilde.⁵⁶

Hieruit kunnen we afleiden dat Minos niet tot de menselijke generatie behoort. Opvallend is dat Minos elders in het werk van Herodotus niet als een mythisch, buitenmenselijk figuur optreedt, maar juist veeleer als een historisch persoon behandeld wordt.⁵⁷ Hierbij dient 'historisch' opgevat te worden als werkelijk bestaand of gebeurd in een tijd voorafgaand aan het heden, waarbij verleden en heden een continuüm vormen. Dit in tegenstelling tot de mythische tijd die een onbepaalde, andere tijd is, en aldus niet continu is met de 'eigen tijd'. Beide zaken hoeven echter niet in tegenspraak met elkaar te zijn zoals E. Vandiver betoogt. Volgens Vandiver (en ook anderen) onderkent Herodotus naast de mythische en historische tijd ook een heroïsche periode. Deze periode bestaat uit twee tijdsbestekken: enerzijds de betrekkelijk korte periode van twee tot drie generaties ten tijde van de Thebaanse en Trojaanse oorlogen. Anderzijds de (pre)- heroïsche periode voor de Thebaanse en

⁵³ Herodotus 1.2. In 2.41 merkt Herodotus op dat Io in Griekenland met horens wordt afgeschilderd (Io zou door Zeus in een koe zijn omgetoverd om zijn vrouw Hera te misleiden).

⁵⁴ Enkele andere voorbeelden van historisering van tradities treffen we aan in 1.171-173, 2.54-57, 4.8-12 en 4.110-117.

⁵⁵ Vandiver, *Heroes in Herodotus*, 113. L. Edmunds, 'Introduction: The Practice of Greek Mythology', in: Ibidem ed., *Approaches to Greek Myth* (London 1990), aldaar, 15, voegt aan zijn definitie van 'mythe' ook toe dat het om een onbepaalde tijd gaat.

⁵⁶ Herodotus 3.122.

⁵⁷ Herodotus 1.171, 1.173, 7.169-171. Herodotus dateert de dood van Minos in de derde generatie voor de Trojaanse Oorlog (7.171). Het hierboven weergegeven citaat is de enige passage waarbij gewag wordt gemaakt van een onderscheid tussen een mythische- en een historische mens. Zie in dit opzicht ook Graf, *Griechische Mythologie*, 118.

Trojaanse oorlogen dat gevormd wordt door het verleden, de afkomst, van de helden uit de tijd van die oorlogen. Deze heroïsche periode vertegenwoordigt de 'vroeg geschiedenis' van de Grieken⁵⁸ en vormt, aldus Vandiver, de verbinding tussen de onbepaalde mythische tijd en de bepaalde historische tijd: de periode luidt het einde van de mythische tijd en het begin van de historische tijd in; de helden fungeren hierin als intermediairs; zij worden als (mythische) helden en als historische personen opgevat, hoewel ze niet behoren tot de menselijke generatie; het blijven helden, veelal met één goddelijke voorouder.⁵⁹ Dat de helden een niet onbelangrijke functie vervullen blijkt uit het feit dat Herodotus de helden veelal als referentiepunt gebruikt voor het aanbrengen van zijn chronologische rekensysteem.⁶⁰ Hiermee samenhangend treffen we in het werk van Herodotus meerdere passages aan waarbij het geslacht van historische personen herleid wordt tot een held.⁶¹

Is dit alles nu in tegenspraak met hetgeen we hierboven hebben gesteld, te weten, dat Herodotus historische alternatieven biedt voor bestaande mythen? Zo hebben we kunnen constateren dat Herodotus de Trojaanse oorlog als een historische gebeurtenis beschouwt. Dit is niet in tegenspraak met het bovenstaande. Wat wel in tegenspraak is, is dat Herodotus er nergens blij van geeft de tijd van de Trojaanse Oorlog als een andere tijd dan zijn eigen (historische) tijd te beschouwen.⁶² Van een mythische, onbepaalde tijd is geen sprake. Een soortgelijke redenatie kunnen we opzetten met betrekking tot de status van de helden. Het verbinden van de eigen afkomst met een held van weleer was een niet ongebruikelijke methode in de tijd van Herodotus. Nu kunnen we een genealogie met een held als beginpunt niet als een mythe beschouwen wanneer de held als een historisch persoon wordt opgevat. Dit in tegenstelling tot de mythe van de held, zijn afkomst en daden. Dit laatste, de mythische held, wordt nu juist door Herodotus nergens benadrukt en in een aantal gevallen wordt zelfs de onjuistheid van een dergelijke voorstelling betoogd.⁶³ We kunnen dus grote vraagtekens zetten bij de realiteit van de heroïsche periode, wat niet betekent dat de historiciteit van de helden ontkend wordt. De helden worden in het werk van Herodotus tot de mensheid gerekend die tot een verleden tijd behoren die een continuüm vormt met de eigen historische tijd.⁶⁴ De mythische held speelt in het

⁵⁸ Het onderscheid tussen een mythische tijd, een heroïsche overgangperiode en een min of meer historische tijd zijn reeds in de mythen van Hesiodus te herkennen. In zijn *Theogonie* worden helden in een genealogisch verband met de goden geplaatst. In zijn *Werken en dagen* vormt het heldengeslacht de 'vorige generatie'. Zie Edmunds, *Greek Myth*, 3; Mckirahan, *Philosophy before Socrates*, 15-17 en Verdin, *Beknopte geschiedenis*, 13.

⁵⁹ Zie Vandiver, *Heroes in Herodotus*, in het bijzonder 15-20, 113-14, 146, en 149-151. Zie ook C. Brillante, 'Myth and History', in: Edmunds, *Greek Myth*, 93-138, aldaar 93-94 en 101-102.

⁶⁰ Zie Vandiver, *Heroes in Herodotus*, 133-151.

⁶¹ Zie bijvoorbeeld Herodotus 7.150, 7.204, 7.208 en 8.131.

⁶² Uit de opmerking van Herodotus dat de vernietiging van Troje de straf van de goden is (zie hierboven), kunnen we niet concluderen dat er sprake is van een andere tijd: ook in zijn eigen tijd kunnen goden ingrijpen. Ook kunnen we hieruit niet afleiden dat 'Herodotus seems to be accepting the orthodox, Homeric view of the Trojan War', zoals Waters, *Herodotus*, 101, meent. Vandiver, *Heroes in Herodotus*, 130, onderschrijft deze onjuiste gedachte.

⁶³ Zie in het bijzonder Herodotus 4.5-13 alwaar de onjuistheid van de afstamming van een held wordt betoogd. Vgl. 5.66, 6.52-54, 7.94, 7.204, 8.44 en 8.131. ⁶⁴ Zie ook Graf, *Griechische Mythologie*, 124-125.

werk van Herodotus geen rol. Zoals de Trojaanse Oorlog daadwerkelijk heeft plaatsgevonden, zo hebben de helden, als historische personen, daadwerkelijk bestaan.

Hierboven hebben we geconstateerd dat Herodotus de godsvoorstelling historiseert door de Egyptische geschiedenis met de Griekse in verband te brengen. Dit laatste gebeurt herhaaldelijk; zo volgt Herodotus ook wat betreft Troje de Egyptische voorstelling van zaken. Vandiver merkt in dit verband op dat de Egyptische geschiedenis in meerdere gevallen functioneert als alternatief voor en vervanging van de (Griekse) heroïsche periode.⁶⁵ Deze these moeten we versterken. Niet alleen hebben we het bestaan van een heroïsche periode in het geschiedbeeld van Herodotus sterk in twijfel getrokken; we hebben ook gezien dat de Egyptische geschiedenis, en niet alléén de Egyptische geschiedenis, hem in staat stelt een historisch alternatief voor Griekse tradities te bieden. Wanneer het voor Herodotus mogelijk is het (verre) verleden te historiseren, dit wil zeggen, deelachtig te maken aan zijn eigen historische tijd, volgt hij deze methode.

Tot slot

De goden als hoeders van de natuurlijke (rechts)orde of het natuurlijke evenwicht is de belangrijkste karakteristiek van Herodotus' beeld van de goden en hun rol in de geschiedenis;⁶⁶ een opvatting die hij deelt met zijn Ionische geestverwanten. Zoals de goden de orde in de kosmos bewaren, zo bewaren zij ook de orde in de menselijke wereld. Het antropomorfe godsbeeld dat de mythen zo kenmerkt, heeft bij Herodotus, in de lijn van de natuurfilosofie, plaats gemaakt voor een onpersoonlijk godsbeeld. Zijn geschiedbeeld beantwoordt hieraan. Het stelt hem in staat de godsvoorstelling zelf te historiseren, de Griekse mythen als dichtkunst te begrijpen en zo historische alternatieven voor Griekse tradities te bieden. Met deze historisering van tradities is de geschiedschrijving ontdekt.

Dat de goden onpersoonlijke machten zijn en de orde in de wereld bewaken, is niet alleen een bleke abstractie; het heeft ook een gezicht. Zo bemoeien de goden zich met de opmars van de Perzische koning Xerxes. Deze bemoeienissen kenmerken zich door een opvallende concreetheid: verscheidene voortekens⁶⁷ - ongekende stortbuien, slagregens, vloedgolven en dreunende donderslagen die de Perzische vloot teisterden - waarna Herodotus op merkt: 'De godheid deed er alles aan om het verschil in grootte tussen de Perzische en de Griekse strijdmachten zo klein mogelijk te maken.' Na de uiteindelijke overwinning op de Perzen merkt Herodotus dan ook op: 'De Koning [Xerxes] is afgeslagen, in de eerste plaats door de goden'.⁶⁸

⁶⁵ Vandiver, *Heroes in Herodotus*, 109 en 34-135.

⁶⁶ Zie ook Aalders, 'Griekse godsdienst', 174-178.

⁶⁷ Herodotus 7.37, 7.42, 7.57-58, en 8.77.

⁶⁸ Herodotus, respectievelijk 8.12-8.13 en 7.139.

Haagse nozems in botsing

• Jan Vermunt

Wie denkt dat overlast van jeugdbendes een fenomeen is van deze tijd heeft het mis. Al aan het eind van de jaren vijftig gingen de Nederlandse Onderdanen Zonder Enige Moraal oftewel nozems de zo keurig verzuiilde samenleving met knetterende brommers en leren jasjes te lijf. Hoewel deze situatie zich in meerdere grote steden voordeed kwam er in de eerste helft van de jaren zestig in Den Haag een ontwikkeling op gang die de nozemcultuur in deze stad een ander karakter zou geven.

Waarom was Den Haag dan zo bijzonder? Waarom niet een andere grote stad als Rotterdam, Amsterdam of Utrecht? Om hier een goed antwoord op te kunnen formuleren is een tweeledige hypothese opgesteld. Volgens die hypothese was Den Haag zo bijzonder omdat er enerzijds een grootschalige bendecultuur ontstond die uniek was voor Nederland, en anderzijds omdat er geen repressieve reactie zou zijn geweest van de gevestigde orde. Hiermee werd de bendecultuur steviger in het zadel geholpen, waarmee het unieke karakter van de Haagse situatie werd versterkt. Dit artikel zal in vogelvlucht de argumentatie behandelen die aan de grondslag lag van de beantwoording van deze hypothese.

Pinda's versus kaaskoppen

De aanwezigheid van een jeugdbendecultuur in Den Haag als een van de twee verklarende factoren voor een unieke nozemcultuur maakt het allereerst noodzakelijk te verklaren waarom er wel een grootschalige jeugdbendecultuur in Den Haag ontstond en niet in de andere grote steden als Rotterdam, Amsterdam of Utrecht. Er moet een factor zijn die de andere grote steden bindt, of Den Haag uniek maakt. Dat laatste is het geval. In tegenstelling tot de andere grote steden in Nederland ontstond in Den Haag een grote Indische gemeenschap. In twee golven ontstond er een omvangrijke Indische gemeenschap in Den Haag.¹ De eerste golf kwam naar Nederland vlak na de soevereiniteitsoverdracht in 1949 en de tweede in 1957-1958, vlak voordat de termijn afliep waarin er nog niet definitief voor een Nederlandse of Indonesische nationaliteit gekozen hoefde te worden. Hoewel de integratie over het algemeen vrij goed verliep waren er wel problemen met de jeugd. Op zijn zachtst gezegd boterde het niet altijd even goed tussen de 'Indojeugd' en de Nederlandse jongeren. Vooral op de middelbare school en op straat ontstonden er regelmatig problemen.²

Hoe erg waren de problemen tussen de Indische en Nederlandse jongeren aan het einde van de jaren vijftig en wat zat er eigenlijk achter? Het antwoord op deze vraag kan gevonden worden in de gebeurtenissen in het voorjaar van 1958 toen de tweede hoofdgroep Indiërs net in Nederland was aangekomen. De climax is voor dit onderzoek interessant omdat toen namelijk uit de rivaliteit tussen Nederlandse en Indische jongeren een situatie ontstond die aangeduid kan worden als een eerste bendegeneratie.

¹ L. Mutsaers, *Rockin' Ramona. Een gekleurde kijk op de bakermat van de Nederpop* (Den Haag 1989) 9.

² M. Doorn, *Den Haag zoals het was: de geschiedenis van onze eeuw* (Zwolle 1993) 212 en 382.

De eerste bendegeneratie kwam dus voort uit een toenemende rivaliteit tussen groepen werkende jongeren uit de lager sociale klassen van Nederlandse en Indische komaf.³ Zij werden ook wel nozems genoemd. Jongeren uit de hogere sociale klassen of 'artistiekelingen' hielden zich met deze rivaliteit niet bezig. Zij trachtten onder meer door het luisteren naar jazzmuziek, het schrijven van gedichten en het pijproken hun intellectuele te benadrukken. Over het algemeen studeerden ze al. De oudere middelbare-schooljeugd uit dit sociale milieu hield zich zoveel mogelijk met soortgelijke zaken bezig. Het ontbrak hen echter vaak aan mogelijkheden om een dergelijke levensstijl aan te houden.⁴ Je zou dus kunnen stellen dat de hogere sociale klasse een aparte jeugdcultuur had ontwikkeld. Deze bestond echter vooral naast de cultuur van de nozems, waardoor er tussen deze jeugdculturen nauwelijks rivaliteit bestond. Wat overigens niet moet worden vergeten is dat de meerderheid van de jongeren in Den Haag niets met de jeugdcultuur van de nozems of die van de artistiekelingen te maken hadden. Zij wensten zich vermoedelijk niet zo nadrukkelijk te manifesteren. Vrije tijd werd het liefst binnen het traditionele kader van ondermeer de jeugdbeweging doorgebracht.

Ook de latere nozems brachten hun vrije tijd lang op traditionele manier door. Hierin kwam in de loop van de jaren vijftig echter verandering. De wereld van de jaren vijftig was terecht gekomen in een stroomversnelling. Veel jongeren wisten niet goed hoe ze om moesten gaan met de snel veranderende wereld waarin ze opgroeiden. Zo waren de mogelijkheden tot scholing sterk toegenomen waardoor veel jongeren hoger werden opgeleid dan hun ouders. Dit niveauverschil kon tot spanningen leiden binnen gezinnen. Daarnaast gingen jongeren door hun betere opleiding ook meer verdienen waardoor ze op economisch gebied onafhankelijker werden van hun ouders. Ook dit bracht spanningen met zich mee. Dit soort spanningen tussen ouders en kinderen namen in de loop van de jaren vijftig toe. Veel ouders konden zich eenvoudigweg niet goed inleven in de andere wereld waarin hun kinderen opgroeiden. Veelal trokken zij zich na een lange dag werken terug achter de radio of een spel kaarten. Ook de jeugdbeweging sloot niet goed aan bij deze nieuwe wereld en bleef vasthouden aan de traditionele vrijetijdsbesteding. De jongeren wilden echter wat anders en zochten als gevolg hiervan in toenemende mate hun heil op de straat en verzamelden zich op de kermis of andere vaste plaatsen zoals dansclub 'De Embers' en 'De Insulinde' of bij café 'de Gouden Paraplu' dat op de hoek lag van de Laan van Meerdervoort en de Goudenregenstraat. De nozem was geboren.

De nozems die hier samenkwamen waren van Nederlandse afkomst, behorende tot de lagere sociale klassen. Ze waren herkenbaar aan een uniforme outfit die bestond uit leren jasjes, strakke spijkerbroeken, petticoats en hoog opgevoerde brommers. Zij lagen in het voorjaar van 1958 in toenemende mate in de clinch met jongeren van Indische komaf die zich met name bij dansclubs als 'De Embers' en 'De Insulinde' verzamelden.⁵ De reden daarvoor was voorspelbaar, onderlinge jaloezie aangevuld met stoerdoenerij. Het ging daarbij vooral over de gunst van de meisjes. Nederlandse meisjes hadden al niet veel vrijheid, maar hun situatie was nog heilig vergeleken met die van de Indische meisjes, die over het algemeen erg kort werden gehouden. Beide groepen hadden hun zinnen dan ook gezet op de Neder-

³ VPRO Radioprogramma, 'Die jeugd van tegenwoordig deel 4', *Onvoltooid Verleden Tijd* (9 april 1991).

⁴ H. Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. (Den Haag 1995) 133.

⁵ J. Prehn, R. Mindé, *Haagse beatjeugd. De Kiekers & de Plu*. (Den Haag 1998) geen paginummering.

landse meisjes, zoals in een gesprek tussen jongeren en de politie dat in de *Haagsche Courant* werd gepubliceerd duidelijk wordt:

Die gerepatriceerde jongens zijn hier gekomen en verdringen ons van de Haagse meisjes. Ze verdringen ons in de cafés, waar wij onze clubs hebben en spelen de hoofdrol op de danslessen. In verband met het feit, dat wij dat niet willen, vallen ze ons aan. Daar willen we ons tegen verzetten.⁶

Nu zat hier een kern van waarheid in. Indische jongeren wáren over het algemeen beter op de dansvloer en speelden vaak ook in de immens populaire Indorockbandjes die in deze periode als paddestoelen uit de grond schoten. Deze bandjes speelden vooral covers van bekende rock-'n-roll nummers, maar dan aangepast aan de persoonlijke stijl. Eigen liedjes werden echter niet geschuwed. Den Haag werd vanwege het relatief hoge aantal Indo's dan ook Indorockstad bij uitstek en clubs en podia ontstonden haast net zo snel als de bandjes zelf. De Nederlandse meisjes werden veroverd door de bandleden die zich in mooie, vaak felgekleurde, pakken hezen. Ze speelden vol overgave op hun op afbetaling gekochte of zelfs zelfgemaakte muziekinstrumenten, waarbij zij een sterk gevoel voor het showelement uitdroegen. De Nederlandse jongens probeerden op hun beurt de Indische jongens de loef af te steken met de genoemde mooie, dure kleding en snelle brommers. Aan dergelijke statussymbolen werd door beide partijen namelijk veel waarde gehecht.

Deze situatie kwam dus tot een climax in het voorjaar van 1958. Op de kermis op het marktterrein aan de Herman Costerstraat vonden tussen 7 en 10 mei verschillende botsingen plaats tussen groepen Nederlandse en Indische jongeren, uitmondend in relletjes. Uiteindelijk besloten de Nederlandse jongeren de Indiërs voor eens en voor altijd een lesje te leren. In de 'de Gouden Paraplu' werden de plannen gesmeed en op 13 mei zou het zover zijn. Er werd echter voortijdig roet in het eten gegooid door de politie. Deze had een tip ontvangen en op basis daarvan besloten tot een preventieve actie bij het café.⁷ Maar liefst vijftig jongeren werden aangehouden en meegenomen naar het bureau aan de Archimedesstraat. Velen van hen droegen geïmproviseerde wapens bij zich, die ze snel hadden verborgen onder de tafels, stoelen en zelfs de Juke Box. Onder het arsenaal trof de politie messen,

⁶ *Haagsche Courant*, 14 mei 1958.

⁷ *Ibidem*

'Nozemcultuur' in Den Haag: Rock-'n-roll, jeugdbendes en puch-bromfietsen.

dolken, riemen met moeren of spijkers aan het uiteinde, fietskettingen, touwen met knopen en ijzeren trekveren aan. De aangehouden jongeren werden na verhoor opgehaald door de verbaasde ouders die vaak geen idee hadden van wat hun kinderen allemaal uitspookten op straat. Vaak gingen zij over tot het uitdelen van zware straffen aangezien zij in dit soort incidenten een bevestiging zagen van hun negatieve gevoelens ten aanzien van de rock-'n-roll muziek en alles wat daarbij hoorde.⁸

Na dit hardhandige optreden werd naar een oplossing gezocht om de strijden-de partijen nader tot elkaar te krijgen. Dit resulteerde in een grote verzoeningsdag die plaatsvond op zondag 18 mei 1958.⁹ De twee voormalige tegenpolen fuseerden uiteindelijk enige tijd later zelfs tot één grote groep waaruit rond 1960 de Haagse jeugdbende 'de Plu' ontstond. Deze en gelijkgezinde bendes zou in de tijd van de tweede bendegeneratie vanaf 1963 onder de gezamenlijke noemer 'Bullen' de degens gaan kruisen met de 'Kikkers'. De periode tussen 1960 en 1963 zou daarbij gezien kunnen worden als een soort intermezzo.

Bullen versus Kikkers

Wie een willekeurige Haagse krant uit 1965 openslaat heeft grote kans een artikel tegen te komen over een vechtpartij tussen 'rivaliserende groepen opgeschoten jeugd'. Ook meldingen van diefstal, het lastigvallen van burgers en uiteenlopende vormen van vandalisme passeren er met enige regelmaat de revue. Dat is niet opvallend aangezien de tweede generatie bendecultuur in Den Haag op dat moment op zijn hoogtepunt was. Hoe was deze generatie ontstaan? In het boek *Fuiven en Kuiven* van Leo van de Velde over de bendecultuur wordt hierop mijns inziens geen bevredigend antwoord gegeven. Volgens Van de Velde waren de jaren zestig een spannende tijd waarin "na wat schermutselingen eind jaren vijftig, de jeugdbendes in de hofstad vrij plotseling opbloeden."¹⁰ Het plotselinge karakter zou daarbij met name zijn terug te voeren op de invloed van de film *West Side Story* die in 1963 in de Nederlandse bioscopen draaide en de ontwikkeling van jeugdbendes in een stroomversnelling zou hebben gebracht. Mijns inziens heeft Van de Velde hier weliswaar een belangrijk argument te pakken, maar het zal niet meer dan de directe aanleiding zijn geweest. Er bestond namelijk al een klimaat in Den Haag dat het ontstaan van jeugdbendes mogelijk maakte.

Hoe was dit klimaat ontstaan? Allereerst moet gedacht worden aan de opkomst van de televisie. In de jaren zestig brak dit medium definitief door in de huiskamers van de Nederlanders en al snel werd steeds meer tijd voor de buis doorgebracht. De gevolgen voor de jeugd lieten niet lang op zich wachten:

Ach ja, mijn ouders zitten de hele avond naar de televisie te kijken en als je je mond opendoet, dan worden ze kwaad. Na een half uur kijken naar de televisie krijgen wij de kriebels en gaan wij een straatje om.¹¹

Volgens raadslid De Bruin van de KVP was het probleem duidelijk:

⁸ *Ibidem*.

⁹ Geen auteur bekend, 'Relletjes van Haagsche Indische jeugd', *Indisch maandblad Tong Tong*. 3 (15 juni 1958) 1.

¹⁰ L. van der Velde, *Fuiven en kuiven, Haagse beatjeugd in de jaren zestig* (Den Haag 1997) 88.

¹¹ Raadsverslagen gemeente Den Haag 27 november 1965, leeszaal Haags Gemeentearchief (Hage).

Naar mijn mening is het uit de band springen van een deel van de jeugd een gevolg van de huidige welvaart, waarbij de oorzaak veelal gezocht moet worden bij de opvoeders, die te weinig begrip op kunnen brengen voor de gedachtegang van de jeugd en de zaak dan maar op hun beloop laten.¹²

Kortom, de problemen tussen de ouders en de jeugd die al aan het einde van de jaren vijftig de kop opstaken verergerden met de doorbraak van de televisie in de Nederlandse huiskamer.

Een andere belangrijke oorzaak voor de opkomst van de 'tweede bendegeneratie' kan worden gevonden in de muziek. Omdat Den Haag door de Indorock een grote muziekcultuur kende kon de in het begin van de jaren zestig opkomende Beatmuziek in Den Haag veel sterker aanslaan dan in andere grote steden in Nederland. De Beatmuziek werd in korte tijd enorm populair onder de middelbare schooljeugd en beatfeesten, al dan niet illegaal, schoten als paddestoelen uit de grond¹³. De Beatmuziek gaf de middelbare schooljeugd daarbij als het ware een gezamenlijke eigen stem, een bindend element. In korte tijd ontstond daaromheen een eigen jeugdcultuur alleen voor de middelbare schooljeugd. Studenten participeerden hierin niet.

Het gevolg van bovenstaande ontwikkelingen was dat, mede onder invloed van *West Side Story*, deze groep jeugd zich in grote getallen ging profileren en zich aansloot bij een bestaande bende in hun eigen buurt of zelf nieuwe bendes ging oprichten. Hiermee ontstond een razendsnel groeiende nieuwe groep bendes die tegenover de eveneens snel groeiende groep bendes van de werkende Nederlandse en Indische jeugd kwam te staan. Deze laatste groepen gingen daarbij door het leven onder de gezamenlijke noemer 'Bullen' met 'de Plu' als grootste vertegenwoordiger. De nieuw ontstane groep van de middelbare school jeugd ging door het leven onder de gezamenlijke noemer 'Kikkers' waarvan 'De Wildhoef' de grootste was. Bullen en Kikkers zijn dus overkoepelende termen. Er bestond geen bende die Bullen of Kikkers heette. Veel Bullen- of Kikkerbendes sloten tijdelijke verdragen met elkaar om beter partij te kunnen bieden aan de tegenstander, die uiteraard dezelfde truc had uitgehaald. Veel van deze verdragen werden vroeger of later meer definitief van aard, met als gevolg dat de verschillende Bullen- en Kikkerbendes uiteindelijk min of meer een eenheid gingen vormen.

Onoverbrugbare verschillen

De verschillen tussen de Bullen en de Kikkers werden door beide zijden op alle mogelijke manieren zichtbaar gemaakt en bekrachtigd. Deze verschillen kwamen tot uiting in verschillende vormen van symboliek en omgangsvormen. Om met dit laatste punt te beginnen, de Bullen kenden veel traditionelere omgangsvormen dan de Kikkers. Zo kon je niet zomaar lid worden. Er bestond een toelatingsritueel en een soort reglement. De Kikkers kenden dit weer niet:

Wetten? We hebben geen reglement zoals de Bullen. Oh ja, de laatste tijd worden er bij ons kleren gepikt. Jongens die kleren pikken, kan niet. We

¹² *Ibidem*.

¹³ Zie voor meer informatie ondermeer P. Breedveld, 'Den Haag was de bakermat van de Nederlandse popcultuur', *Historisch Nieuwsblad* 12 (november 2003) 9, 32-35.

moeten bij de Kikkers zo onze portemonnee neer kunnen leggen zonder dat hij weggaakt. Het zijn die overlopers waarschijnlijk.¹⁴

Uit bovenstaand stukje blijkt een vrijere omgangsvorm tussen de Kikkers. Dit gold ook voor de omgang tussen jongens en meisjes. Een dergelijke mening is ook een Kikkermeisje toegedaan: "De Kikkers zijn veel vrijer onder elkaar. De jongens en de meisjes, bedoel ik. De Bullen hebben misschien schaamtegevoel. Ze vinden alles gek. Ze schamen zich voor vrienden die het [nieuwe, moderne kleding] niet hebben bijvoorbeeld."¹⁵ Een meisje van de Bullen bevestigt dit. "Het rolpatroon was nog vrij sterk aanwezig. Anders doen was gek."¹⁶

De verschillen in sociale klasse en achtergrond tussen de Bullen en de Kikkers hadden tot gevolg dat de Bullen vaak het gevoel hadden dat de Kikkers op hen neerkeken; hen ouderwets en minder vonden. De Kikkers ontkenden dit echter in alle toonaarden. In *Het Vrije Volk* van 4 maart 1965 stelt een zeventienjarig Kikkermeisje zelfs: "Nee op hun neerkijken doen we beslist niet. Dat denken ze alleen maar. Het is niet waar, dat we ze minder vinden dan onszelf. Waarom zouden we...?"¹⁷ De reactie van dit meisje was wellicht iets te mooi om waar te zijn, want in het *Vrije Volk* van 28 februari merkten journalisten nog op dat in hun ogen de vermoedens van de Bullen wel terecht waren. Bovendien gaven de Kikkers in andere interviews niet hoog op over de Bullen: "Kijk, de Bullen zijn de jongens die op de bouw werken of varen, gewone fabrieksarbeiders. Wij zijn meer uit de betere kringen. Het klinkt misschien gek als je dat zo zegt, maar het is gewoon zo. De meesten van ons zitten op de H.B.S. of zo."¹⁸ De Bullen konden dit in hun ogen arrogante gedrag van de Kikkers maar moeilijk verkroppen. Vaak hoefde er maar weinig te gebeuren of ze besloten de Kikkers een lesje te leren. Dit leidde dan weer tot provocaties met als gevolg dat de Kikkers, de strijdbijl al dan niet letterlijk oppakten, met weer een flinke vechtpartij als gevolg.

De verschillen in omgangsvormen tussen Bullen en Kikkers werden kracht bijgezet door gebruikmaking van statussymbolen als bromfiets en kleding. Bullen en Kikkers hadden ieder hun eigen kledingstijl. Daarbinnen hadden de verschillende bendes echter ook hun eigen garderobe met een streng protocol. Hierdoor werd enerzijds het unieke karakter van de eigen bende benadrukt en werd anderzijds, op een hoger niveau, aangegeven of de betreffende bende tot de Bullen dan wel de Kikkers behoorde.

Hoe zagen de Bullen en Kikkers eruit? Kort gezegd kan gesteld worden dat de kleding van de Bullen, geheel in overeenstemming met hun levensstijl en muziekvoorkeur, was georiënteerd op de rock-'n-roll mode, terwijl die van de Kikkers meer werd geïnspireerd door de wens om anders te zijn of, zoals een Kikkerjongen- en meisje het in een radio-interview stelden,

Wij dragen altijd de nieuwste kleding, e en beetje Frans geïnspireerd, Saint Tropez achtig. Deze afwijkende kleding is naast dat het je onder-

¹⁴ W. de Ridder, 'De jeugdbendes van Den Haag. De Kikkers contra de Bullen en de Plu', *Vrij Nederland* 25 (8 mei 1965) 19, 35.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ VPRO Radio, 'Die jeugd van tegenwoordig'. (9 april 1991).

¹⁷ *Het Vrije Volk*, 4 maart 1965.

¹⁸ 'De Jeugdbendes van Den Haag', *Vrij Nederland*, 25 (8 mei 1965) 19, 35.

scheidt van de Bullen eigenlijk ook een soort protest tegen de sjieke kleding van de gevestigde orde. Wij willen graag kleding die lekker zit.¹⁹

Een tweede belangrijk statussymbool was natuurlijk de bromfiets. De Haagse bendejeugd keek veelal reikhalzend uit naar de zestiende verjaardag en werkte maanden om een tweedehands exemplaar aan te kunnen schaffen. Het moge voor zich spreken dat Bullen en Kikkers niet op dezelfde bromfiets reden. Bullen reden op een brommer van het model buikschuiver. Deze naam was ontleend aan het feit dat de berijder die op deze zware, bijna motorfietsachtige brommers reden voorover moesten liggen om te kunnen sturen, waarbij de buik over de tank schuurde. Een eventuele passagier diende dan hetzelfde te doen. Met deze zithouding werd door de jeugd die op een Puch reed nogal eens de draak gestoken. Puchrijder Dick Leen legt uit: "Als ze reden lag de berijder over de tank, zijn vriendin lag dan weer over hem heen, met haar kont naar achteren gestoken. Het deed zeer aan je ogen."²⁰ Het weerwoord luidde dan dat er bij een Puch helemaal niemand achterop kon zitten, waarvoor ook wel weer wat viel te zeggen. Een buikschuiver werd eventueel opgetuigd met vlaggetjes en vossenstaarten, maar een vast protocol rondom het te kopen merk en de uitvoering was er niet. Het belangrijkste was, dat de betreffende brommer snel genoeg was en de Puchs van de Kikkers in kon halen. Kikkers reden namelijk op maar één brommer en dat was de Puch. Deze bromfiets werd in de hofstad mateloos populair. Echter, voordat zo'n Puch door de andere Kikkers werd goedgekeurd moest deze worden aangepast. In de praktijk betekende dit een transformatie van een fabriekspuch naar een zogenaamde 'Haagsche Puch'. Daartoe moest de brommer:

in principe zwart zijn, met hier en daar wat chroom. Verder natuurlijk een wijd uitlopend hoog stuur maar absoluut zonder dwarsstangetje, eventueel een smal doorlopend voorspatbord van een Royal Nord, een tweebak met voetversnelling die je zelf maakte van een motorspaak en een stuk betonijzer. Pijpjes van het uitlaatpotje eraf en eventueel vervangen door elektriciteitspijpjes. Zadel zo laag mogelijk, klein bagagerekje achterop, groot rond achterlicht en rubber hoezen om de achterschokdempers.²¹

Snelle opgang en nog snellere neergang

Tussen 1963 en 1965, toen de tweede bendegeneratie op haar hoogtepunt was, namen de jeugdbendes de vorm aan van ware terreurgroepen die voorbijgangers lastigvielen, vele vechtpartijen op hun naam hadden staan, mensen afpersten enzovoort. Geruchtmakend daarbij was het zogenaamde Kurhausconcert van de Rolling Stones die op 8 augustus 1964 voor het eerst in Nederland optraden. Een sfeerbeschrijving:

Als de Stones na de pauze het eerste nummer inzetten stormt het publiek massaal naar voren. De knokploeg van organisator Paul Acket stagedived de fans onmiddellijk de zaal weer in, waarna de vlam in de pan slaat... na vier nummers en een krap kwartier spelen, maakt de politie een eind aan het optreden... Het uitzinnige publiek breekt vervolgens ongehinderd en

¹⁹ Onbekende radio-uitzending, *Beatgeneratie*, Hage C413-a.

²⁰ W. De Jong, B. van Kleef, *De Puch story en andere brommerverhalen* (Bussum 1994), 114.

²¹ De Jong, van Kleef, *De Puch story*, 83.

systematisch de Kurzaal af... De politie trekt zich terug achter de gordijnen, en grijpt pas hardhandig in als iedereen is uitgeraasd.²²

Dit soort incidenten, zelden eerder in dergelijke omvang en frequentie gezien, markeerden een verdere radicalisering van de situatie. Het bleek zelfs dat veel bendes een aantal volwassen criminelen in de gelederen hadden, die de voornamelijk meelopende rest van de bende ophitste en aanzette tot geweld en criminele activiteiten.²³ Echter, net op het moment dat sommigen dachten dat in Den Haag het hek echt van de dam was kwam er een aantal ontwikkelingen op gang die uiteindelijk het einde van de bendecultuur betekenden. Allereerst moet daarbij het strengere optreden van de politie worden genoemd, maar dit element zal worden behandeld bij de reacties van de gevestigde orde. Een tweede ontwikkeling kwam vanuit de jeugd zelf. Naast het feit dat sommige bendes dusdanig zwaar werden toegetakeld dat ze niet meer op straat terug werden gezien ontgroeiden velen het bendewereldje om verschillende redenen. Verschillen die eens onoverkomelijk leken bleken achteraf toch wel mee te vallen. Zowel Kikkers als Bullen ontgroeiden het bendewereldje ook gewoon. Sommigen trouwden, anderen moesten in dienst of gingen studeren. De eens zo onafscheidelijke brommer werd verkocht en vervangen door een oude 'mini' of 'eend'. De lange haren werden afgeknipt en de legerparka of leren jas vervangen door een driedelig pak. Met andere woorden de bendecultuur was, op enkele volhardende kleine bendes na, in 1966 ten einde gekomen.

Reacties van de gevestigde orde

In het Den Haag van burgemeester Kolfischoten hielden de problemen met de jeugd de gemeenteraden geruime tijd flink bezig. Verschillende betrokken partijen als de, het gemeentebestuur, de media, maatschappelijke organisaties maar natuurlijk de ouders en andere bewoners van Den Haag, reageerden hierop ieder vanuit eigen achtergrond en visie.

Een belangrijke groep die in dit kader allereerst behandeld moet worden zijn de gemeenteraad, politie en de Haja. De gemeenteraad signaleerde evenals de politie in 1958 al wel de nodige problemen, maar wist deze eigenlijk niet goed op waarde te schatten. Uit de verschillende verslagen blijkt namelijk dat zowel de gemeenteraad als de politie de jeugd steeds zagen als opgeschoten kwajongens die met een passende straf wel weer op het goede spoor terecht zou komen. Van de onderkenning van een nieuwe jeugdgroepering met een eigen jeugdproblematiek was nog geen sprake. Alleen de methode van doodzwijgen om de probleemjongeren zo de wind uit de zeilen te nemen werd toegepast. Pas toen de problemen tussen de Indische en Nederlandse jongeren al enkele dagen voortduurden en er een tip kwam betreffende de voorbereidingen van een grootscheepse aanval van Nederlandse jongeren kwam de politie in actie en ging over tot de eerder genoemde preventieve aanval in de Gouden Paraplu. Het gemeentelijke orgaan voor de 'morele heropvoeding van de jeugd' de Haagsche Jeugdactie of Haja ontdekte de problemen pas met deze inval getuige de volgende reactie uit de *Haagsche Courant*:

Tot voor gisteravond toen de berichten over het gebeurde in de bladen verschenen wisten wij [Haja] nog niets af van wat er zich de laatste tijd tussen beide groepen heeft afgespeeld. Wij kunnen verzekeren, dat wat

²² E. Drayer, 'Een warme augustusavond. The Stones in het Kurhaus', *Vrij Nederland*, 55 (6 augustus 1994) 32, 53.

²³ *Het Vrije Volk*, 22 mei 1965.

gebeurd is, op de eerstvolgende bestuursvergadering van de Haja een belangrijk punt van gedachtewisseling zal worden.²⁴

Het grootste deel van de tijdens deze preventieve actie aangehouden jongeren werd met een mengeling van verbazing en boosheid opgehaald door de ouders, nadat zij waren ingelicht door de politie. Vaak wisten ze niets van de activiteiten van hun kinderen en konden er over het algemeen ook maar weinig begrip voor opbrengen. In plaats van zich in te leven in de problemen gingen zij dan ook veelal over tot het uitdelen van fikse straffen die in hun ogen hun uitwerking wel niet zouden missen. Een soortgelijke houding kenmerkte ook de Haagse scholen. Hoewel het grootste deel van de probleemjeugd toen werkte gingen veel scholen toch over tot het dreigen met zware straffen als verwijdering van de school bij gebleken omgang met de nozems.²⁵

Een laatste partij die in dit verband genoemd moet worden zijn de verschillende Haagse kranten. Beide uitgebreid onderzochte dagbladen, *Het Vrije Volk* en de *Haagsche Courant* besteedden aandacht aan de gebeurtenissen. Overigens ging *Het Vrije Volk* daarbij aanvankelijk duidelijk minder objectief te werk. Deze krant gaf slechts een korte opsomming van wat was gebeurd. Dit in tegenstelling tot de *Haagsche Courant* die over het algemeen meer werk maakte van de artikelen door ondermeer uitgebreider verslag te doen van incidenten.

Over het algemeen kan dan ook gesteld worden dat de reactie van de gevestigde orde op de opgeschoten jeugd ten tijde van de eerste benedegeneratie er vooral en was van onwetendheid en onbegrip met betrekking tot de veranderende positie van de jeugd. Als gevolg daarvan konden de verschillende partijen zich maar moeilijk inleven in de problemen benaderden de opgeschoten jeugd dan ook veelal negatief. Op het proberen dood te zwijgen van de probleemjongeren na was er van een doelgerichte repressie van de opkomende bendecultuur is tijdens de eerste benedegeneratie dan ook geen sprake. Immers het was de verschillende betrokken partijen niet duidelijk waarmee ze van doen hadden en er kan geen repressieve reactie zijn op iets wat onbekend is. Een uitzondering moet echter wel vermeld worden, de inval van de politie in café 'De Gouden Paraplu'. Na enige dagen van onrust was het de politie toen duidelijker waarvoor het stond en kon als gevolg daarvan wél doelgericht repressief optreden.

Zoals reeds duidelijk is geworden had de tweede benedegeneratie een significant ander karakter dan de eerste. In plaats van een aantal onderling strijdende groepen waren er nu grote aantallen jeugdbendes in de stad en doordat de ontwikkeling van een bendecultuur lange tijd niet of nauwelijks in haar ontwikkeling gehinderd werd, kon deze langzaam tot bloei komen en veelal straffeloos tekeer gaan. Lange tijd hield de gemeente namelijk het tijdens de eerste benedegeneratie gekozen beleid van doodzwijgen aan met betrekking tot de probleemjongeren. Deze methode moest echter worden herzien toen de opgeschoten jeugd vrijwel de gehele stad begon te terroriseren en behalve elkaar ook onschuldige burgers lastig vielen. De situatie werd zo erg dat veel burgers liever een blokje om liepen dan een groep opgeschoten jeugd te moeten passeren. Dit gold op een gegeven moment zelfs voor surveillerende politieagenten. Kampend met een voortdurend personeelstekort was de politie namelijk niet in staat om voldoende manschappen de straat op te sturen om het probleem werkelijk aan te pakken. Bovendien bleek de Haja ondanks pogingen om

²⁴ *Haagsche Courant*, 14 mei 1958.

²⁵ *Het Vrije Volk*, 1 april 1965.

de jeugd meer naar zich toe te trekken niet langer in staat deze aan zich te binden. Om het verhaal compleet te maken berichtten de Haagse kranten over de incidenten, waarmee zij nu niet bepaald een bijdrage leverden aan de doodswijgmethode. Scholen hadden door grootschalig spijbelen minder grip op de kinderen die in een bende zaten en de ouders konden vaak niet reageren omdat ze niet eens wisten dat hun zoon of dochter bij een jeugdbende zat.

In de loop van 1965 werd de situatie eigenlijk onhoudbaar. De roep tot verregaande maatregelen om de jeugdbendes de wind uit de zeilen te nemen werd steeds groter. Als gevolg daarvan vond er in de aanpak van de nozemjeugd een soort emancipatieproces plaats. Hierdoor kon werk worden gemaakt van een oplossing van het probleem door middel van een specifiek op de benedejeugd gerichte repressieve aanpak. Doordat de gemeenteraad meer gericht aandacht ging schenken aan het specifieke probleem van de benedejeugd werd dit een belangrijk speerpunt werd. Hierdoor ging ook de politie, ondanks het altijd nijpende personeelstekort, over tot specifieke repressieve acties. Zo werden meer agenten vrijgemaakt om de belangrijkste plaatsen van onrust aan te pakken. Vechtpartijen werden sneller en doeltreffender beëindigd en de oproerkraaiers met een lik op stuk beleid snel gestraft. Andere maatregelen volgden. Vrij Nederland somde op: 'Samenscholingen van meer dan vijf langharigen zijn inmiddels verboden. In de weekends worden speciale politieverstevkingen ingezet. Om te kunnen concurreren met de opgevoerde brommers gebruikt men lichte motoren.'²⁶ Tot slot werd ook de Haagse kranten gevraagd de "schijnwerpers minder op de 'nozems' te richten"²⁷, een verzoek dat ook werd gehonoreerd. De doelgerichte repressieve acties hadden resultaat. Veel van de benedeleden kozen eieren voor hun geld, waarna de jeugdbendes snel in aantal en omvang af begonnen te nemen. Een nuancering moet hierbij echter worden gemaakt Zoals al duidelijk is geworden kwam er ook binnen de jeugdbendes een ontwikkeling op gang die bendecultuur van binnenuit uitholde. Desondanks kan de aanpak toch een groot succes worden genoemd.

Conclusie

Den Haag blijkt in de eerste helft van de jaren zestig voor wat betreft de nozemcultuur een unieke periode te hebben doorgemaakt. Dit unieke karakter is in de eerste plaats inderdaad veroorzaakt door de aanwezigheid van een bendecultuur tijdens de tweede benedegeneratie. Deze kon tot ontwikkeling komen door enerzijds een aantal specifieke ontwikkelingen die op dat moment speelden als de opkomst van de beatmuziek en de film *West Side Story*. Anderzijds speelde de 'erfenis' van de eerste benedegeneratie, die in 1958 zijn hoogtepunt beleefde, een belangrijke rol. Bij die erfenis speelt de invloed van de Indische gemeenschap een belangrijke rol. De Indische jeugd die slaags raakte met de Nederlandse jongeren zouden later een belangrijk deel vormen van het kamp van de Bullen. Daarnaast bracht de Indische jeugd de Indorockmuziek naar Den Haag en transformeerde de stad daarmee tot muziekhoofdstad van Nederland. Op basis van deze Indorocktraditie kon de beatmuziek in Den Haag, die rond 1963 sterk opkwam, welig tieren. De nieuwe muziek gaf op zijn beurt weer een stevige impuls aan de opkomst van de zogenaamde kikkercultuur onder de schooljeugd, waarna het reeds aanwezige onderscheid tussen de kikkers en bullen alleen maar versterkt werd. Tot slot moet de film *West Side Story* genoemd worden, die de opbouw van een bendecultuur op basis van voorgaande elementen in een stroomversnelling bracht.

²⁶ W. de Ridder, 'De jeugdbendes van Den Haag', *Vrij Nederland* 25 (8 mei 1965) 19, 35.

²⁷ Jaarverslag van de gemeentepolitie 1965, Hage P0362.0., 100.

De Haagse bendecultuur had echter nooit zo sterk tot ontwikkeling kunnen komen als de gevestigde orde eerder was overgegaan tot een doelgerichte repressieve aanpak van de bendejeugd. Lange tijd werden alle problemen met de jeugd op een hoop gegooid en werd er van uitgegaan dat ze met een flinke straf wel weer op het goede spoor terecht zouden komen. Het probleem was echter dat de jeugd zich steeds minder aantrok van dergelijke straffen en hun wangedrag herhaaldelijk tentoonspreidden. Een ander belangrijk probleem was het altijd nijpende personeelstekort waar de Haagse politie mee te kampen had. De aandacht moest steeds verdeeld worden en omdat de aanpak van de probleemjeugd lange tijd geen prioriteit had bij de gemeente konden de jeugdbendes lange tijd vrijwel ongestraft tekeer gaan. Pas halverwege 1965 werd de overstap gemaakt naar een meer doelgerichte aanpak van de problemen. De problematiek met de bendejeugd steeg door de snel groeiende overlast in hoog tempo op de prioriteitenlijst van de gemeente. Hierdoor kon meer mankracht worden vrijgemaakt voor de aanpak van de bendejeugd. Daarnaast werd besloten om de extra mankracht specifiek op de bendejeugd te gaan richten. Dankzij een aantal strenge maatregelen en een goed werkend lik-op-stuk beleid kwam deze unieke periode in de Haagse geschiedenis rond 1966 tot een einde.

Volksvertegenwoordigers

Bespiegelingen over een allochtone politieke cultuur in Nederland ¹

• Remco Ensel

Dit artikel gaat over de ideale politicus. In december 2000 interviewde ik Tara Oedaraj Singh Varma, voormalig lid van de gemeenteraad van Amsterdam (CPN, Links Akkoord) en lid van de Tweede Kamer (GroenLinks). Het interview vond plaats op de dag dat in *Het Parool* op de voorpagina bekend werd gemaakt dat bij de politica een levensbedreigende ziekte was geconstateerd. De stad Amsterdam had haar voormalig gemeenteraadslid diezelfde week geëerd met de 'Gouden Speld' vanwege het goede werk dat Singh Varma had verricht ten dienste van de multiculturele stad. Als klap op de vuurpijl had minister Van Boxtel een prijs naar haar vernoemd. Een half jaar later – en twee maanden na haar afscheid van de Tweede Kamer – werd duidelijk dat Singh Varma de dodelijke ziekte had geveinsd.² De tragedie rond de dodelijke ziekte was het voorlopig sluitstuk van een luideruchtige carrière vol van activisme en politieke mobilisering, maar ook van incidenten en affaires. Controversieel was ze al vóór de geveinsde ziekte, vooral vanwege haar wijze van politiek bedrijven.³ Singh Varma nam het op en maakte zich sterk voor een specifieke achterban met acties binnen en buiten het kader van de partij om en deed, wanneer dat nodig was – in het geval van verkiezingen – een beroep op diezelfde achterban. Haar actieve optreden bracht haar een schare trouwe fans, maar wekte wantrouwen bij collega's en volgers van het politieke bedrijf. De sleutelwoorden waren hier 'volksvertegenwoordiger' en 'cliëntelisme'. De politica zag zichzelf vanwege haar activisme en nauwe band met een achterban als de

¹ Dit artikel is gebaseerd op onderzoek verricht in dienst van de Vrije Universiteit, in samenwerking met de Amsterdamse School voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek van de Universiteit van Amsterdam en gefinancierd door de Stichting Nederlands Wetenschappelijk Onderzoek (dossiernummer 261-98-513). De interviews heb ik zelfstandig afgenomen (dhr. Daskapan, GL Den Haag; dhr. Erdal, CDA Rotterdam; mevr. Haifi, GL Den Haag; dhr. Oeidairam, PvdA Rotterdam; dhr. Ramlal, CDA Den Haag; dhr. Salhi, PvdA Rotterdam) met uitzondering van het interview met mevr. Singh Varma GL Amsterdam, dat ik samen met John Schuster afnam. Dit is een selectie van het totaal aan afgenomen interviews met autochtone en allochtone raadsleden in Amsterdam, Utrecht, Rotterdam en Den Haag. Genoemde functies van politici gelden voor het moment van het interview. Voor de inhoud van dit artikel ben alleen ik verantwoordelijk. Andere artikelen op basis van genoemd onderzoek zijn, Remco Ensel, 'Andersgelovigen. De organisatie van de islam in een christelijke partij', *Sharqiyyat* 13, 1 (2001) 5-32 en Remco Ensel, 'Multiculturalisme in de partij. Migrantenwerken in de PvdA en het CDA', *Migrantenstudies* 19, 3 (2003) 156-172.

² Aldus het bericht: 'GroenLinks: Singh Varma veinsde borstkanker', *De Volkskrant*, 23 juli 2001.

³ Daarnaast blijkt uit Peter Smolders & Koes Scharrenberg, *De zaak Singh Varma, bijvoorbeeld. Verslag van een journalistieke speurtocht* (Rijswijk 2002) dat de politica een lange geschiedenis van financieel getinte incidenten met zich mee draagt.

volksvertegenwoordiger pur sang. In de pers werd daarentegen nogal eens gesteld dat door het oplossen van particuliere problemen voor een achterban, Singh Varma zichzelf als politica in het zadel hield en feitelijk optrad als patroon voor een vaste cliëntèle. Het was dit thema dat wij in het bewuste interview aan bod lieten komen.

Singh Varma gold vóór de medische perikelen in twee opzichten als een modelpoliticus. Menig allochtone politicus zag in haar een inspirerend rolmodel, zo blijkt uit interviews met een groot aantal raadsleden. Juist haar wijze van politiek bedrijven kan daarbij op instemming rekenen. Singh Varma was een echte 'volksvertegenwoordiger', een term die contrasteert met de 'bestuurderspoliticus' en nogal eens wordt gehanteerd voor en door allochtone politici. Daar staat tegenover dat criticiasters het optreden van Singh Varma hebben veroordeeld en als meest bekende 'geval' van allochtone politiek veralgemeniseerd. De redenering hier luidde dat Singh Varma's handelen en haar visie op de rol van politicus symbool stond voor een breed (uit-)gedragen allochtone politieke cultuur waarin de politicus eerder als een *big man* dan als een volksvertegenwoordiger functioneert.

De vermeende allochtone politieke cultuur was gesymboliseerd in het cliëntelisme; het cliëntelisme verpersoonlijkt in Singh Varma; het was een terugkerende keten van associaties. Singh Varma wond er zelf in het interview geen doekjes om. Haar gehele carrière door is ze met voorkeurstemmen verkozen. De 'achterban' was haar 'machtsmiddel' (in haar eigen woorden). De partij nam een ambivalente houding in: deze wilde wel haar voorkeurstemmen maar dan het liefst zonder Singh Varma, aldus Singh Varma zelf. Tegen de klippen op moest ze zich bij iedere verkiezing omhoog werken, aldus opnieuw Singh Varma.

De perikelen rond Singh Varma's ziekte kunnen als een persoonlijke en op zichzelf staande, hoewel met haar status als politicus verweven, keten van gebeurtenissen, worden beschouwd, maar voor de daaraan voorafgaande loopbaan geldt dat zeker niet. In de afgelopen twee decennia is de figuur van de allochtone politicus opgekomen. De pers wijdde in deze jaren regelmatig aandacht aan enkele spraakmakende incidenten, waarvan weer een aantal verbonden is met Singh Varma. Van politicologische zijde is als verklarende factor voor deze incidenten gewezen op de andere politieke cultuur gangbaar onder betrokkenen. Politicoloog en columnist Tromp meende bijvoorbeeld dat de problemen rond de plaatsingslijst die in 2002 bij GroenLinks Den Haag hoog opspeelden, verband houden met de 'politieke cultuur van de ouders, die meestal afkomstig zijn uit een ondemocratische politieke cultuur, gebaseerd op cliëntelisme'.⁴ In een publicatie over de rekrutering van gemeenteraadsleden van het Amsterdamse 'Instituut voor Publiek en Politiek' stellen Leijenaar e.a. dat 'veel migranten [zijn] opgegroeid in een andere politieke cultuur...'. Een aantal auteurs waaronder de Amsterdamse politicoloog Fennema duiden het verschil 'in politieke achtergrond en politieke cultuur' als een van de belangrijkste drempels voor politieke participatie door aspirant-politici.⁵ Passend in dit rijtje, hoewel niet uitsluitend van toepassing op politici, is het opstel 'Het multiculturele drama' van publicist Paul Scheffer dat in januari 2000 in het *NRC Handelsblad*

⁴ Bart Tromp, 'Van de partij', *Het Parool*, 17 januari 2002. Het ging om de plaatsing van Ahmet Daskapan (en niet Daskarpan, zoals Tromp schrijft). Tromp wijst eveneens op de rol van de partij in deze kwestie (vgl. *infra*).

⁵ Monique Leijenaar, Kees Niemöller en Astrid van der Kooij, *Kandidaten gezocht. Politieke partijen en het streven naar grotere diversiteit onder gemeenteraadsleden* (Amsterdam z.j.) 99; Meindert Fennema e.a., *Sociaal kapitaal en politieke participatie van etnische minderheden* (Amsterdam 2000) 21.

verscheen en tot een heus nationaal debat aanleiding gaf. In het artikel stelde Scheffer dat '...er... culturele verschillen [zijn] die niet vatbaar zijn voor plooiën, schikken en afkopen.' In zijn repliek op de reacties sprak Scheffer vervolgens over de 'gezagsgetrouwe culturen' van allochtonen.⁶

Sinds vanaf het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw de categorie van 'allochtone politici' ontstond als gevolg van een wijziging in de Kieswet, en door toeschrijving en zelfbenoeming, wordt in het openbare domein gesproken over het bestaan van een allochtone politieke cultuur. Deze politieke cultuur zou afwijken van de in Nederland gangbare politieke cultuur in de status die de politicus aan zijn positie ontleent, de wijze waarop politici met elkaar omgaan, de wijze waarop zij hun taak als volksvertegenwoordiger opvatten en de wijze waarop zij hun achterban tegemoet treden. In dit artikel ga ik na wat de verklarende waarde van het begrip 'allochtone politieke cultuur' kan zijn.

Cultuur

De toetreding van leden uit voorheen uitgesloten sociale categorieën tot de politieke elite is vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw tot op grote hoogte bepaald door veranderingen in de Kieswet.⁷ In 1985 werd de Kieswet aangepast om niet-Nederlandse ingezetenen passief en actief kiesrecht op lokaal niveau te verlenen. In de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 publiceerde de door de overheid ingestelde Commissie Kiesrecht Niet-Nederlandse Ingezetenen het rapport 'Minderheden meer toekomst'. In het rapport besprak de commissie een aantal variabelen die de positie van niet-Nederlandse ingezetenen bepaalden. Naast onder andere leeftijd, geslacht, etnische herkomst, verblijfsduur en opleiding, voerde de commissie 'politieke cultuur' op als onafhankelijke variabele. Ten aanzien van het gewicht van de variabele stelde de commissie vast dat 'de politieke cultuur van mediterrane en Surinamers afwijkt van de onze'. Vooral kenmerkend is 'het feit dat meer of uitsluitend op personen wordt gestemd. Het gaat deze kiezer om de kandidaat die zich presenteert en het vertrouwen dat men in hem stelt'. Daarnaast zijn met name Surinamers, Turken en Marokkanen vertrouwd met het verband tussen verkiezingen en een 'patronage-systeem'. In het licht hiervan voorspelde de commissie (zonder te oordelen) dat 'etnische kandidaten... een naar Nederlandse begrippen, vreemde personalistische campagne... [dienen] te voeren, willen zij succes hebben. Deze personalistische campagne weerspiegelt de politieke cultuur in het moederland'.⁸

Reeds in 1985 werd politieke cultuur dus opgevoerd als een voorspellende variabele voor het politiek handelen van migrantenpolitici. Het gebruik maken van de mogelijkheid een persoonlijke ('personalistische') campagne te voeren is daarbij het meest kenmerkende aspect van die politieke cultuur. Deze vorm van politiek bedrijven omschreef de commissie als vreemd aan de Nederlandse politieke cultuur

⁶ Paul Scheffer, 'Het multiculturele drama', *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000; 'Het multiculturele drama: een repliek', *NRC Handelsblad*, 25 maart 2000.

⁷ Bert Schijf en John Schuster, 'Toetreding en uitsluiting Allochtone gemeenteraadsleden in de gemeenteraad van vier grote steden in Nederland'. Ongepubliceerd paper (ter perse).

⁸ *Minderheden meer toekomst: een onderzoek verricht voor de Commissie Kiesrecht Niet-Nederlandse Ingezetenen* (Den Haag 1983).

en verbonden met 'het moederland' van de 'etnische kandidaten'. In de politieke partijen en in de journalistiek werd deze redeneertrant overgenomen.

De term 'politieke cultuur' is deel van de alledaagse woordenschat van politici en volgers van het politieke bedrijf in Nederland. Ook in de sociale wetenschappen is het begrip en het onderzoek naar politieke culturen ingeburgerd. In de antropologie is de cultuurgebonden aard van politieke systemen en politieke besluitvorming een basisaanname van het functionalisme. Het ging in de antropologische studies nimmer om het verband tussen politiek en cultuur in de eigen samenleving. Het begrip politieke cultuur zelf lijkt te zijn geïntroduceerd door politicologen.⁹ In de geschiedschrijving is onderzoek naar politieke culturen ook gemeengoed.¹⁰ In Nederland wordt het zelfs opgevoerd als een recente vernieuwing in de politieke geschiedschrijving.¹¹

Wat opvalt in die gevallen dat auteurs cultuur opvoeren als verklaring voor politiek gedrag van allochtone politici, is dat vrijwel uitsluitend de zogenaamde 'anderen' (lokaal gebonden) cultuur hebben, terwijl 'wij' daarentegen ons laten leiden door niet-lokale, formele, universele en dus moderne waarden en rechtsregels. Deze gedachte is bijvoorbeeld terug te vinden in het artikel van Paul Schnabel, 'De multiculturele samenleving is een illusie', dat samen met het artikel van Scheffer de discussie over multiculturalisme in het voorjaar van 2000 introduceerde.¹² De auteur introduceert hierin het analytische onderscheid van A-, B- en C-culturen. De A-cultuur is de gedeelde Nederlandse openbare cultuur, dat is de cultuur 'die de waarden en normen omvat die tot de vanzelfsprekendheden van de moderne, democratische samenlevingen zijn gaan behoren', oftewel, voeg ik eraan toe, alle goede waarden die iemand tot een *good citizen* maakt. Tot de B- en C-cultuur behoren particularistische waarden en gewoontes (typerend wordt hier alleen het hoofddoekje als voorbeeld opgevoerd). De analytische zwakte van de driedeling blijkt onder andere uit het gegeven dat de interpretatie en implementatie van zogenaamd universele waarden en principes zich binnen het verband van de natiestaat hebben ontwikkeld en dus slechts beperkt universeel zijn op te vatten. Politieke culturen, net als politieke structuren, zijn *encapsulated* in de staat. Dit heeft consequenties voor de

⁹ Het begrip politieke cultuur komt naar mijn weten niet voor in de klassieke functionalistische studies zoals die van E.E. Evans-Pritchard, *The Nuer. A description of the modes of livelihood and political institutions of a Nilotic people* (New York 1969; 1940¹), niet in de transactionalistische literatuur zoals F. G. Bailey, *Stratagems and Spoils. A Social Anthropology of Politics* (Oxford 1970) en evenmin in het invloedrijke essay van Clifford Geertz, 'The Politics of Meaning', in: Idem, *The Interpretation of Cultures* (New York 1973) 311-326. Pionier is Myron J. Aronoff, *Power and Ritual in the Israel Labor Party* (Assen 1977); aangaande het begrip 'politieke cultuur', idem, 'Conceptualizing the Role of Culture in Political Change', in: Idem (ed.) *Culture and Political Change* (New Brunswick) 1-73. Op de politicologische bron wordt gewezen in S. Lee Seaton & Henri J.M. Claessen (eds.) *Political Anthropology. The State of the Art* (The Hague 1979) 21.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld T.C.W. Blanning, *The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe 1660-1789* (Oxford 2002).

¹¹ A. Dedijn, recensie van Remieg Aerts, Janny de Jong en Henk te Velde (ed.), *Het persoonlijke is politiek. Ego-documenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002), *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 118 (2003) 410-412; zie ook Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).

¹² Gepubliceerd in *De Volkskrant*, 17 februari 2000.

wijze van motiveren en legitimeren van politiek gedrag alsmede voor de interpretatie van een kernbegrip als 'volksvertegenwoordiger'.

In Schabels artikel en in teksten die specifiek handelen over migrantenpolitiek wordt zelden gesproken over de tijd- en plaatsgebonden en veranderende (autochtone?) (politieke) cultuur waartegen de vermeende andere politieke cultuur van allochtonen wordt afgezet. Soms zijn er wel aanwijzingen: door te spreken over een 'andere politieke cultuur' wordt immers een 'eigen' politieke cultuur geïmpliceerd; ook spreken betrokkenen wel over de heersende 'partijcultuur', maar zelden krijgt dit nadere toelichting. In het hegemoniale perspectief en in het proces van 'othering', wordt cultuur opgevat als een verzameling van particularistische waarden en loyaliteiten. Het functioneert als zodanig vooral als een synoniem voor pre-modern, wat impliceert dat de autochtone politieke cultuur niet lijkt te bestaan anders dan als synoniem voor universele principes, waarden en rechtsregels.

Tevens valt op hoe ongemerkt cultuur en nationaliteit samenvallen. Gedragingen van politici worden gekoppeld aan het land van herkomst en niet aan de maatschappelijke constellatie (bijvoorbeeld de migratiefiguratie en -ervaring) in Nederland. Illustratief is hier een krantenartikel uit 1996 in *De Volkskrant* van Hella Rottenberg.¹³ Het artikel portretteert zes allochtone Kamerleden. De kop 'Tussen Nederlanderschap en cliëntelisme 'nationaliseert' zonder omwegen een als verwerpelijk beschouwde politieke cultuur. Cliëntelisme is een verschijnsel dat in Nederland niet voorkomt of zou moeten voorkomen. Van politici die zich hiermee inlaten, wordt het 'Nederlanderschap' ter discussie gesteld. Uit de combinatie van de kop en de inhoud blijkt dat het artikel duidelijk maakt dat vooral allochtone politici te maken hebben met cliëntelisme en met het probleem van 'een dubbele loyaliteit'. Allochtone politici moeten kiezen tussen loyaliteit aan de Nederlandse rechtsstaat en hun 'buitenlandse' cliënten. De kop frappeert des te meer wanneer uit de tekst blijkt dat het gaat om politici die mogelijk opkomen voor de belangen van een in Nederland levende en ten dele geboren en opgegroeide achterban. De journaliste confronteert vooral parlementariër Singh Varma met de nauwe banden die zij onderhoudt met haar achterban: 'Het "wij-gevoel" dat Varma zelf uitdraagt wordt hier en daar beschouwd als een onzuivere corrumperende vorm van politiek die niet past in de Nederlandse democratie' (cursivering, RE). VVD kamerlid Oussama Cherribi wordt daarentegen geprezen om zijn loyaliteit aan Nederland: Hij is een 'echte Amsterdammer' en stelt zich tegenover buitenlandse politici op als een 'ware patriot'.¹⁴

'Cultuur, traditie, gewoontes'; het zijn begrippen die via de culturele antropologie de spreektaal zijn ingeleid met de bedoeling vanuit een cultureel relativistisch standpunt het unieke en bijzondere te waarderen. Het zijn echter ook begrippen die het bijzondere isoleren, los van maatschappelijke context plaatsen en bevriezen in de tijd. Het gevaar van het terugbrengen van cultuur tot een onwrikbaar gegeven dat individuen beklijft ligt op de loer.

Politieke cultuur kan als begrip een nuttige attenderende waarde vervullen in het verkrijgen van inzicht in de (plaats- en tijdgebonden) variëteit in politiek gedrag en in de impliciete ideeën die eraan ten grondslag liggen. Politieke gedragingen dienen

¹³ Hella Rottenberg, 'Tussen Nederlanderschap en Clientelisme', *De Volkskrant*, 4 mei 1996.

¹⁴ Zie voor dit nationaliseringsvertoog onder andere Paul Gilroy, *There Ain't no Black in the Union Jack. The Cultural Politics of Race and Nation* (Chicago 1987).

echter in hun maatschappelijke context te worden bestudeerd. In het vervolg van dit artikel zal ik trachten aan de hand van enkele voorbeelden het nut van een dergelijke benadering illustreren. In het bijzonder wil ik de constitutie en bestending van het ideaal van de allochtone politicus als volkvertegenwoordiger plaatsen in twee sociale verbanden: die van politicus *cham* achterban, en die van de politieke partij.

Achterban

De casus van Singh Varma is uniek in de tragische 'uitkomst', maar zeker ook in het succesvolle verloop van Singh Varma's loopbaan. Zij is erin geslaagd als een van de weinige gemeenteraadspolitici van allochtone afkomst in een van de vier grote steden te stijgen in de politieke hiërarchie en wel door tweemaal een kamerzetel te verwerven. Alleen Ramlal (CDA Den Haag) ging haar hierin voor (en bemachtigde bovendien een wethouderschap), maar slechts voor een halve parlementaire termijn. Haar geval is echter niet zo uniek dat een vergelijking met de carrières en ervaringen van collega-politici achterwege moet blijven. Er zijn in de eerste plaats interessante parallellen te trekken tussen de raadscarrière van Singh Varma en andere Surinaamse gemeenteraadsleden. Welbeschouwd vormen zij de eerste lichting 'allochtone politici' hoewel het beladen adjectief 'allochtoon' pas later in zwang kwam.

Al lang voor in 1986 niet-Nederlanders voor het eerst gebruik konden gaan maken van hun pas verworven actief en passief kiesrecht, was het politiek optreden van migrantenpolitici een gespreksonderwerp in politieke partijen. Het toestaan dan wel verbieden van persoonlijke voorkeursacties was daarbij een gevoelige kwestie. In een enquête over het beleid van politieke partijen inzake allochtone politici, rondgestuurd naar aanleiding van een internationale conferentie 'Politiek en migranten' in 1984, was de volgende vraag opgenomen: 'Buitenlandse kandidaten blijken tot dusver vaak een voorkeurstemcampagne te voeren. Hoe zullen partijafdelingen hiermee om moeten gaan?'¹⁵ De vraag was misschien ingegeven door de ervaringen met de Surinaamse gemeenteraadspolitici waaronder Singh Varma in Amsterdam, Chandoe (PvdA) en Ramlal (CDA) in Den Haag, Rambocus in Utrecht en in Rotterdam Woei A Tsoi (PvdA) en Oedairam (PvdA). Zij werden reeds voor die tijd met voorkeurstemmen in de raad verkozen. In Den Haag werd zelfs over een 'model Chandoe' gesproken. Chandoe is jarenlang door middel van voorkeurstemmen in de raad verkozen.¹⁶ Oedairam vertelt over zijn ervaringen uit de beginjaren:

Vanaf de jaren tachtig heb ik tegen de draad in campagne gevoerd naast de lijsttrekker met een folder van mij. Dat was een ruzie. Nu is het normaal, maar toen poeh!

RE: *Ruzie met...*?

Met de afdeling, van "ja, er is één lijsttrekker en niet twee". Als je op 15 of 24 staat mag je niet om solistisch optreden. Ik zeg "het gaat niet om solistisch optreden maar om stemmen trekken voor de partij". Maar ja zij zeggen: "ik heb je op 24 gezet en je mag niet hoger". Maar laat die mensen dat dan bepalen, daar zijn ze bang voor.

¹⁵ ISSG, PvdA-archief, Com/10 (5 oktober 1984).

¹⁶ Vgl. voor Den Haag René Went, 'Etnische groepen zijn belangrijk', *Lokaal bestuur* (november 1984) 49-41.

In latere jaren ging Oedairam gewoon door met z'n eigen campagne, inclusief een eigen folder. Vooral dat laatste stak partijleden:

Dat werd mij niet in dank afgenomen. Toen ik hoorde dat ze niet wilde – ik ben soms eigenwijs – zei ik 'leg me even uit waarom niet'. Enne... daar was ik het niet mee eens. In het belang van de partij wil ik het doen. 'Ja, maar dan betalen we het niet'. Nou dan betaal ik het [zelf] wel.

U betaalde het zelf?

Tja. Je hebt altijd fondsen. Ik ken zoveel mensen, het bedrijfsleven, ze helpen niet mij maar de partij.

De partij (PvdA) was tegen een persoonlijke campagne, zeer waarschijnlijk omdat zij daardoor controle over de door een commissie samengestelde kieslijst zou verliezen. Hierbij moet bedacht worden dat het recht om met voorkeurstemmen gekozen te worden, is vastgelegd in de Kieswet. Van deze democratische mogelijkheid maakten deze en andere politici in de genoemde periode gebruik.

In hoeverre hebben we hier te maken met een aspect van een Surinaamse politieke cultuur? Volgens een in een rapport van Fennema e.a. geciteerd Surinaams raadslid is het gebruik van voorkeurstemmen in Suriname heel gewoon, maar 'hier wordt dat je bijna kwalijk genomen'.¹⁷ Op zich valt dat wel weer mee. Aangaande het parlement prees Kamervoorzitter Weisglas scheidend kamerlid Erica Terpstra (VVD) in 2003 om de vele stemmen die zij in haar carrière heeft vergaard (goed voor 45 zetels). Er zijn daarnaast veel voorbeelden van autochtone kandidaten die met ongewoon veel voorkeurstemmen een lage plek op de kieslijst wisten om te zetten in een zetel in de gemeenteraad of Tweede Kamer. Voorkeurstemmen zouden niettemin wijzen op de eerder genoemde Surinaamse politieke cultuur. Hier speelt vooral het profiel van de charismatische politicus een rol: de politicus als spil van een persoonsgebonden netwerk en die in een voor-wat-hoort-wat sfeer een achterban aan zich weet te binden.

Van Singh Varma is bekend dat zij steun ondervond van een grote schare sympathisanten van buiten de partij. Het bestaan van haar achterban zou verbonden zijn met mogelijke tegenprestaties van Singh Varma als patroon. Jarenlang onderhield de politica een spreekuur in de Oosterparkbuurt in Amsterdam-Oost. Daar konden mensen terecht met huiselijke, sociale en financiële problemen. In de partij moest men wennen aan het spreekuur, erkende Singh Varma. In de pers werd gesuggereerd dat hier patroon-cliënt relaties werden gesmeed. Daarbij kwam de kritiek dat zij in haar optreden inging tegen de nationale wetgeving, vooral waar het ging om het verlenen van steun aan illegalen. Het begin van haar spreekuur herinnert Singh Varma zich nog goed:

Het is begonnen met een nota. Ik ben ermee begonnen in 1982 toen na de coup mensen massaal naar Nederland kwamen en vluchtelingenwerk niet wist wat het daar mee aan moest. Waar moesten die Surinamers naar toe? Ze kwamen naar het stadhuis. Ik was een Surinamer. Men vroeg zich niet af of ik het wel kon. Mijn fractie werd gek. We zaten op het

¹⁷ Fennema e.a., 'Sociaal kapitaal', 28.

oude stadhuis, in van die oude hokkies. Toen zei mijn fractie: 'zo kan het niet langer, ga maar een kantoor zoeken.'

Een en ander groeide uit tot een vast spreekuur. Singh Varma wimpelde het bezwaar van cliëntelisme tegen het spreekuur af: 'Daar komen mensen die niet mogen stemmen. Allemaal illegalen en half-illegalen en mensen die geen stemrecht hebben'. Bovendien heeft de Gümüsaffaire (toen er georganiseerd verzet kwam tegen het uitzetten van de jarenlang in Nederlands woonachtige Turkse kleermaker en zijn familie) de stemming doen omslaan: 'De laatste vijf jaar heeft het zich omgekeerd.... De marechaussee op Schiphol [zegt] "ga maar naar mevrouw Varma"; de politie [zegt] "ga maar naar mevrouw Varma"'. Het is een instituut geworden'. Het is vooral Singh Varma die een instituut is geworden, als rolmodel voor sommige allochtone politici en ook als adviseur voor aankomende politici die onder de hoede van Agnes Samuël een cursus bij het zogeheten Multicultureel Instituut voor Politieke Participatie volgden.

De grens tussen ombudswerk en een voor-wat-hoort-achtige patronagerelatie, is niet altijd duidelijk. De eerder genoemde folder die het Rotterdamse raadslid Oedairam liet drukken, nodigde uit tot een tegenprestatie.

Zo erg is het niet, op een kleinschalig niveau, een tropische slager die z'n naam eronder zet. En je weet zeker dat die folder daar uit gaat. Natuurlijk verwacht hij iets van als "m'n vergunning is ingetrokken". Dan ga je met een normale manier met hem om.

Hoe is die normale manier?

Gewoon aanvragen. Je legt hem uit wat hij niet weet en haalt een ambtenaar erbij.... Je probeert de drempel laag te houden voor de burger. Je kan niet alles doen. Maar om je vraag te beantwoorden: niet zo krampachtig van "het bedrijf". Dat klinkt zo hoog, laat de praktijk het uitwijzen. Het gaat om de drukkerij die het voor jou tegen kostprijs doet, die neemt dan geen toeslag of iets dergelijks.

Het komt ook voor dat de latere politicus al vóór een zetel in zicht is, ombudswerk verricht. De Rotterdamse CDA'er Erdal is ermee groot geworden. Zijn grotere beheersing van het Nederlands en tevens kennis van ('feeling voor') wijze van aanpakken, bestempelde hem al tot een woordvoerder ('je pleegt eens een belletje') vóór een raadszetel of zelfs een politieke carrière in zicht waren. Ook Sini (PvdA Utrecht) trad al op als brieven- en toesprakenschrijver vóór zijn raadszetel en bleef optreden als een 'soort ombudsman en raadsman': 'Je kunt jezelf [nu eenmaal] niet ontkennen. De mensen zien jou als een onderdeel van hen'.¹⁸ Ook uit ander onderzoek blijkt dat juist vanwege de ervaring en kennis in het allochtone maatschappelijk middenveld (het 'migrantencircuit') mensen interessante kandidaten voor een raadszetel waren.¹⁹

¹⁸ Interview R. Ensel met dhr. Erdal; Interview R. Ensel met dhr. Sini, 2001.

¹⁹ Windy Koolwijk, *Het vertrek van allochtonen uit de gemeenteraad*. Doctoraal scriptie Cultuur, Organisatie en Management, Vrije Universiteit (1998).

Er is een hardnekkig profiel van de allochtone politicus als 'volksvertegenwoordiger' met de positieve en negatieve associaties die daarbij horen. Er zijn aanwijzingen – onder andere het stemgedrag – dat de Surinaamse en Turkse raads-politici in nauwer contact tot kiezers staan dan politici met een andere etnische achtergrond. Dit is niet slechts een ongelukkige omstandigheid: Allochtone politici benadrukken nogal eens dat dit de wijze is waarop zij invulling wensen te geven aan hun raadszetel: als vertegenwoordiger van een achterban, als spreekbuis en bemiddelaar van diegenen die de toegang tot de overheid maar moeilijk kunnen vinden. Singh Varma presenteert zichzelf expliciet als volksvertegenwoordiger:

Ik ben volksvertegenwoordiger en daar ben ik mij heel erg bewust van. Ik wil ook volksvertegenwoordiger zijn... Er moet verschil zijn, je moet verschil maken. Je moet natuurlijk in de Tweede Kamer technocraten hebben. Ik ben geen technocraat. Je moet die mengeling kunnen hebben van technocraten en volksvertegenwoordiging. Die moet je hebben. Je moet toch ook weten wat er op straat gebeurt.

De wijze waarop Singh Varma zich hier presenteert, komt overeen met de motivering en legitimering van andere allochtone raadsleden. Het lijkt er echter op dat het (zelf-)beeld van de ideale (allochtone) politicus niet in een vacuüm is ontstaan. De politieke partij speelt een belangrijke rol in de rekrutering. Juist vanwege hun representativiteit en spilfunctie in de 'etnische gemeenschap' waren sommige allochtonen interessant voor politieke partijen. De partij is om die reden een belangrijk verband waarbinnen het model van de ideale politicus ontstaat.

In de partij

Los van de persoonlijke perikelen rond Singh Varma, is in de carrière van het Amsterdamse gemeenteraadslid en lid van de Tweede Kamer, een patroon te herkennen van een meer algemene strekking. Een van de sociale figuraties waarbinnen de opvattingen over politiek tastbaar wordt, is de figuratie van politicus en 'achterban', een tweede die van de politieke partij.

De partij speelt in de Nederlandse politiek een cruciale, maar ook ambivalente rol in de rekrutering en selectie van kandidaten. Zetels worden op individuele titel ingenomen: het individuele Tweede Kamerlid vertegenwoordigt alle Nederlanders. Tegelijkertijd is de politieke partij op landelijk niveau de erkende organisatie die de rekrutering praktisch monopoliseert. Het zou verder onderzoek vergen om na te gaan in hoeverre het streven naar zogenaamde partijvernieuwing vanaf de tweede helft van de jaren tachtig de rekrutering van (allochtone) kandidaten met een profiel van 'volksvertegenwoordiger' heeft bevorderd. Er zijn zeker sterke aanwijzingen dat om het 'openbreken van de naar binnen gerichte politieke (partij)cultuur' te bewerkstelligen in verschillende partijen een nieuwe wijze van recutering om een nieuw type politicus te vinden, noodzakelijk werd geacht.²⁰

Op gemeentelijk niveau hebben politieke partijen allochtone kandidaten geworven vanwege hun allochtone afkomst. Daarbij hoorde een nadrukkelijke pre-

²⁰ Zie over partijvernieuwing Ensel, 'Multiculturalisme in de partij'. Profielschetsen zouden hier als bron kunnen dienen.

sentatie van 'etnische kandidaten'.²¹ Men is verbonden met, en wordt ook door de partij gepositioneerd als vertegenwoordiger van een etnische categorie, een identificatie die de allochtone politicus omzet in het positieve rolmodel van de 'volksvertegenwoordiger'. Hierbij hoort een nauw contact met de achterban, waartoe ook wordt gerekend het verrichten van ombudswerk. Bij verkiezingen wordt vervolgens de achterban aangesproken om een stem uit te brengen op de kandidaat. Voor een goed begrip van dit mechanisme van wederzijdse verwachtingen en identificaties hoort niet alleen, zoals vaak gebeurt, de relatie tussen de politicus en de achterban te worden begrepen.

Ter gelegenheid van verkiezingen voor gemeenteraad of parlement, stelt een partijcommissie een kieslijst op. Deze kan op ledenvergaderingen worden gewijzigd. Daar is het moment waar aspirant-politici het kunnen opnemen tegen hun ervaren collega's. Door het sluiten van coalities en het organiseren van een achterban onder partijleden, is het mogelijk een hogere plaats te verwerven dan de kiescommissie in gedachten had. Ook kan de achterban worden ingezet om collega-politici te steunen dan wel te laten vallen. Het is dus een machtig wapen. Singh Varma wist zich altijd verzekerd van veel steun in de partij. Zelfs leden van andere partijen kwamen inspreken om een goed woord te doen voor de meest prominente allochtone politicus. Singh Varma: 'Het congres gooit je omhoog of omlaag. Ik ben nog nooit omlaag gegooit, altijd omhoog'.

Aangaande het verband tussen de relatie van politicus en achterban en de positie van de politicus in de partij kan het volgende worden opgemerkt. Allochtonen zijn door kiescommissies vaak op wipplekken neergezet. Wanneer een partij verwacht vijf zetels te halen, staat de allochtoon op plaats vier of vijf. Wanneer het verwachte aantal dan niet wordt gehaald of een voorkeursactie een kandidaat doet stijgen, valt de allochtone kandidaat af. Een voorbeeld is de verkiezing van Erdal (CDA Rotterdam). Erdal stond in 1998 op plaats 6. Bij de verkiezingen behaalde hij 3650 stemmen (50 % van alle Turkse stemmen in Rotterdam!). Het CDA won ook zes zetels. *So far so good*. Op plaats 30 echter stond als lijstduwer de landelijk bekende Franz-Jozef van der Heijden. Deze verkreeg zoveel voorkeurstemmen dat hij besloot zijn zetel in te nemen. Zonder voorkeurstemmen zou Erdal, noch een andere allochtone politicus namens het CDA in de raad zijn gekomen. Erdal zelf legitimeerde het gebruik van voorkeurstemmen op de volgende wijze: 'Politiek is ook een functie van vertegenwoordiging, je zit daar omdat je het volk vertegenwoordigt'.²² Veel allochtone lokale politici hebben soortgelijke ervaringen.²³ De

allochtone politici komen terecht of menen terecht te kunnen komen op een zogenaamd wipplek, een plek waar binnen de partij de kans bestaat om zich door te versieren voor de centrale rol die de Nederlandse politieke partij in de selectie van kandidaten speelt en de mogelijkheden die de Kieswet biedt om een persoonlijke

²¹ Ook eenmaal lid van een fractie, zo blijkt uit de interviews met politici, identificeren partij-functionarissen en collega-raadsleden hun collega's als allochtone politici. Dit raakt aan de 'dubbele loyaliteit' waar allochtone kandidaten mee te maken zouden hebben, en waarover reeds een en ander is geschreven; vgl. Saron Petronilia (ed.) *Raadsleden met dubbele antenne. Ervaringen van allochtone politici* (Amsterdam 2000).

²² Interview R. Ensel met dhr. Erdal op 12 november 2001.

²³ Vgl. op landelijk niveau de allochtone Kamerleden van het CDA, Ensel (2001).

campagne te voeren. Het hier geschetste patroon wordt zichtbaar bij de laatste casus, het conflict rond een gemeenteraadslid van GroenLinks Den Haag.

GroenLinks

Behalve op nationaal niveau heeft de partij van Tara Oedaraj Singh Varma ook op lokaal niveau de nodige problemen met allochtone kandidaten gekend. In 2001 explodeerde GroenLinks Den Haag. Oorzaak was een richtingenstrijd met een persoonlijk tintje. Spilfiguur was Ahmet Daskapan, een gemeenteraadslid van Turkse afkomst die enige tijd actief lid van de PvdA is geweest en verder werkzaam is in een grote migrantenorganisatie. De partij had kritiek op Daskapans functioneren. De ruzie rond Daskapan is mede zo sprekend, omdat het voor GroenLinks Den Haag de derde opeenvolgende gespannen relatie was met een allochtoon raadslid. In de casus keren bovendien alle hierboven genoemde kwestie (voorkeursacties, wipplaats, achterban, ombudswerk, volksvertegenwoordiging) terug.

GroenLinks Den Haag haalde in 2001 het landelijke nieuws met het bericht dat een Turkse coup Ahmet Daskapan hoog op de lijst had gebracht. De formulering was interessant, omdat de combinatie van 'Turkse' met 'coup' een vertrouwde associatie met de Turkse politieke cultuur oplevert. De coup was blijkbaar als een bruikbare strategie vanuit Turkije overgewaaid om in te zetten in de Haagse politiek. Het verhaal luidde dat Daskapan voor de avond waarop de leden hun stem mogen gebruiken voor een oordeel over de door een commissie opgestelde kieslijst, zijn achterban had opgetrommeld om massaal op hem te stemmen. De 'coup' zou er in feite uit hebben bestaan dat Daskapan door de massale aanwezigheid van zijn stemgerechtigde aanhang van plaats 3 steeg naar plaats 2 en dat een tweede GroenLinkser met steun van Daskapan ook op een verkiesbare plaats kwam te staan. Een ander lid zakte hierdoor twee plaatsen en besloot zich hierop terug te trekken.

Niet alleen bij deze stemming maar al eerder speelde Daskapans vermeende achterban een rol. Daskapan was een bekende verschijning in het Haags-Turkse maatschappelijk middenveld, reden waarom de politicoloog Fennema hem typeert als een 'etnische leider' met veel sociaal kapitaal; reden ook waarom GroenLinks hem had gevraagd op de lokale lijst te gaan staan.²⁴ De kandidatenlijst had Daskapan op 3 gezet. Zelf had hij gemeld alleen voor 2 in de race te zijn: 'Niet dat 3 of 2 qua verkiesbaarheid iets uitmaakte, maar ik vond niet dat ik ergens achter in de rij mee hoeft te doen, omdat het natuurlijk ook bij politieke partijen vaak voorkomt dat allochtonen ergens achter in de lijst zeg maar geplaatst worden'. Op de ledenvergadering stelde Daskapan zich op voor 2, zoals hij de commissie had beloofd. Het gevolg was de ruzie die in de krant werd uitgelegd als coup.

Ik kreeg alles op mijn bord. Toen dacht ik ook nog 'jullie zijn tig keer bij mij geweest of ik kandidaat wilde zijn en vervolgens krijg ik het verhaal dat ik een coup heb gepleegd om op een verkiesbare plek te komen.' (...) Ik vond dat op zich een signaal voor GroenLinks Den Haag.

Daskapan doelde met het 'signaal' op de partij-ervaringen van Astrid Roemer en Yasmina Haifi die eerder namens GroenLinks in de gemeenteraad hebben gezeten. Roemer is na ruzie en wederzijdse verwijten uit de fractie gestapt om de rest van de

²⁴ Fennema e.a., *Sociaal kapitaal*, 19.

raadsperiode een eenmansfractie te vormen. Haifi heeft de rit wel uitgezet, maar kreeg eveneens een problematische relatie met haar fractiegenoten van GroenLinks. Net als Daskapan is Haifi via voorkeurstemmen in de raad gekomen. De commissie had haar op plaats zes gezet; GL had vier zetels en 6 was dus 'net niet verkiesbaar':

RE: Wat vond u van die zesde plaats?

Y. Haifi: Ik was redelijk tevreden, ik was een nieuwkomer, ik was geen zwaargewicht. Ik moest nog veel ervaring opdoen. Dus ik vond het best (...) Ik vond niet dat ik het mij kon permitteren om op de dag zelf allerlei mensen op te trommelen om mijn plek op de lijst te veranderen. Dat vond ik toen, nu denk ik daar wat anders over inmiddels. Hahaha.

Vervolgens is Haifi door 'intensief campagne' te voeren voor de uiteindelijke verkiezingen op initiatief van en met 'een hele batterij aan mensen' er toch ingekomen.

Dat had u zich dus kunnen besparen als u diezelfde actie had gevoerd maar dan binnen de partij. Of niet, zie ik dat verkeerd?

Eh ja, neen eigenlijk ziet u het verkeerd want als ik die actie had gevoerd, überhaupt kende ik bijna niemand in de afdeling dus dat is al superlastig om mensen te vinden die je willen helpen dus eigenlijk was het geweldig, dat is de droom van iedere aankomend politicus om meteen al de eerste keer zoveel stemmen binnen te halen en...

Maar werd er niet gezegd, ja maar goh nu wordt de lijst door elkaar gegooid..

Ja maar mensen kennen de regels toch. Dat kan iedereen overkomen.

Maar werd het ook gezegd?

Nou mensen waren natuurlijk hartstikke overrompeld, die hadden dat natuurlijk nooit gedacht dat ik zo'n enorme aanhang had, dat ik zo veel stemmen bij elkaar zou verzamelen. Die dachten nou die verzamelt misschien 5 - 600 stemmen, die hadden nooit gedacht dat ik 3450 stemmen zou verzamelen, hahaha.

Gesterkt door dit succes, zette zij zich in voor de allochtone zaak. Dit kwam haar op veel kritiek te staan: 'Ze vonden wel dat ik teveel deed voor de allochtone achterban. Dat moest maar wat minder worden. Toen zei ik: "Nou sterker nog, het zou meer moeten zijn. Want jullie doen er zelf geen bal aan..." (...) Ik deed teveel ombudswerk. Ja belachelijk!'

Het ging hier onder andere om hulp bij 'huisvestingsproblemen' en 'schuldhulpverlening'.

Haifi bemiddelde, schreef brieven en verwees door: 'Dat vonden ze ombudswerk. Ja, dat is een verschil van opvatting van wat politiek nou is':

[Zal niet] het punt van de partij zijn geweest, van 'ombudswerk is een probleem oplossen, terwijl onze taak eruit bestaat als politici om dat te generaliseren, om daar een algemene zaak van te maken...?'

Ja, maar het vervelende was dat ze zelf ook ombudswerk deden, alleen dat viel niet op. Ze deden niets anders. Echt ja, ik kan daar heel kwaad over worden. Ze hadden ellenlange telefoongesprekken met Piet Huppelup van een bewoningsorganisatie die klaagde over een stoeptegels of een boom die afgezaagd moest worden of juist niet, en dan gingen er weer schriftelijke vragen naar de burgemeester over een boom of fietspad omdat Pietje het heeft gevraagd. Er wordt gewoon met twee maten gemeten.²⁵

Kort na het interview met Daskapan en Haifi, raakte de gemoederen in Den Haag opnieuw verhit. Aanleiding was een door een commissie (waarbinnen beiden zitting hadden) voorgesteld plan om de komende kieslijst op te stellen volgende de sleutel fifty-fifty autochtoon / allochtoon. Het draaide erop uit dat Daskapan mede door het landelijk bestuur van GL van de nieuwe kieslijst werd geweerd en niet langer welkom was bij GroenLinks.

Bij GroenLinks Rotterdam ontstond eenzelfde type conflict rond raadslid Brahim Bourzik. In zijn eerste raadsperiode borrelden verschillende conflicten tussen Bourzik en zijn fractievoorzitter Bea Kruse. Bekend werd vooral het optreden van Bourzik als 'tolk' - volgens sommigen 'woordvoerder' - van de imam El Mounni.²⁶ Met steun wist Bourzik niettemin stapsgewijs een volgende raadszetel te bemachtigen. In deze periode ging het opnieuw mis. In december 2003 werd hem de wacht aangezegd onder de noemer van een 'vertrouwensbreuk'. Na veel vijven en zessen stapte in januari 2004 Kruse op en besloot Bourzik een eenmansfractie in de raad te vormen (naar het 'model Astrid Roemer', vernoemd naar het eerste allochtone raadslid voor GroenLinks die met ruzie uit de fractie stapte en als eenmansfractie verder ging). Op grond hiervan heeft GroenLinks Bourzik geroyeerd.

Tot dit roeyement had Bourzik reeds een lange betrokkenheid bij de partij. Na een lange carrière als deelraad en burgerraadslid zonder stemrecht kwam hij de eerste maal op 3 in de gemeenteraad. In Bourzik kwam hij in 1998 een tweede maal in de raad, waarna de commissie hem op 6 had gezet. Waarom werd hij op een praktisch onverkiesbare plaats gezet?

Dat moet u maar aan de sollicitatiecommissie vragen. Ik begrijp het zelf niet. ... Als je ziet wat ik allemaal heb bereikt.... Ik heb geen enkel argument gehoord gisteren. Ik ben gewoon een moeilijke jongen, dat ontken ik nooit... Ik ben zo'n rebelletje geweest. Vergis je niet. Ik ben echt een rebelletje geweest!

²⁵ De perikelen worden grondig beschreven in René Moerland, 'Alibi-Ali's in de politiek. GroenLinks Den Haag staat op ontploffen', *NRC Handelsblad*, 1 december 2001. Ik baseer mij hier op de interviews met Haifi en Daskapan.

²⁶ 'U weet misschien dat ik door de media tot een soort woordvoerder van de heer El Mounni ben gebombardeerd. Wat ik nooit ben geweest.... Mensen willen niet dat je als raadslid een imam gaat verdedigen. Daar is men klaarblijkelijk nog niet klaar voor in de stad'. Interview R.Ensel met dhr. Bourzik, GL Rotterdam, 2001.

Net als bij Daskapan bracht de ledenvergadering uitkomst. Via de ledenvergadering wist Bourzijk alsnog op 3 te komen en daarmee in de raad. Na het interview hield de rebel het nog twee jaar uit in de fractie, om uiteindelijk in januari 2004 uit de fractie van GroenLinks te worden gezet.

Tot besluit

Politieke cultuur is een inmiddels ingeburgerd begrip dat als *sensitizing concept* een nuttige functie vervult. Het wijst op de *habitus* van mensen actief in de politieke sfeer en de in diezelfde sfeer door hen opgeroepen culturele modellen aangaande de politieke realiteit. De ideale politicus is dus een uitgelezen onderwerp voor een studie naar politieke culturen.

Aangaande het gebruik van het begrip allochtone politieke cultuur lijkt het begrip echter vaak op de bekende 'zwarte doos' waar de oplossing voor het raadsel in ligt opgeslagen, zonder dat die oplossing daadwerkelijk wordt overlegd. Uitgaande van het idee dat de ideeën over de ideale politicus een centraal element vormen van de politieke cultuur heb ik in dit artikel getracht de ideeën over de allochtone politicus als volksvertegenwoordiger in kaart te brengen. Achter het begrip 'volksvertegenwoordiger' gaan plaats- en tijdgebonden wijzen van motivering en legitimering van politiek gedrag schuil. Een analyse van de verschuivingen in de betekenis van dit begrip in de Nederlandse politiek in de afgelopen decennia, een project dat dit artikel verre overstijgt, zou zicht kunnen bieden op de veranderende (Nederlandse) politieke cultuur. Daarbij hoort mijns inziens dat het ontstaan en de bestendiging van het model van de ideale politicus in een maatschappelijke context worden bestudeerd. Er dient in ieder geval oog te zijn voor het actieve gebruik van strategieën in specifieke situaties, in dit geval in de eerste plaats binnen de sociale figuratie van de politieke partij, als kernorganisatie in de politieke sfeer.

Het begrip volksvertegenwoordiger is het sleutelbegrip in het politieke vocabulaire van allochtone politici, blijkend uit interviews met enkelen van hen. Het begrip is door hen toegeëigend in de zin dat het naast de formele betekenis van lidmaatschap van een vertegenwoordigend lichaam, een additionele normatieve betekenis krijgt toegedicht. In die laatste betekenis schrijft de zelfbenoemde betiteling van 'volksvertegenwoordiger' specifiek politiek gedrag voor en legitimeert het feitelijk politiek gedrag. Het is mijn hypothese dat het begrip zoals toegeëigend door de allochtone politicus vooral in dienst staat van de gewenste de-etnisering of de-allochtonisering van de politicus. In het hegemoniale vertoog lijkt de kwalificatie van volksvertegenwoordiger in die zin niet aan te slaan. Daar wordt het feitelijk politiek gedrag voornamelijk negatief geduid in termen van patronage en cliëntelisme, en zo bij te dragen aan de versterking van het etniserende adjectief 'allochtoon'.

Verleden, heden en toekomst van de historische informatiekunde in Nijmegen

Het succes van digitalisering en het falen van de historische informatiekunde

• Onno Boonstra

De overheid heeft momenteel veel geld over voor het behoud van het cultureel erfgoed in digitale vorm. Bibliotheken en archieven worden overhoop gehaald om oorspronkelijke bronnen, die door die instellingen worden bewaard, door de scanner te halen en digitaal op te slaan. Clubs als 'Het Geheugen van Nederland' en 'Digitaal Erfgoed Nederland' zijn speciaal voor dat doel opgericht; traditionele instituten als het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis en de Koninklijke Bibliotheek gelden als voortrekkers in het veld.¹

Het digitaliseren van het cultureel erfgoed heeft twee doelen. Ten eerste vergroot het de kans dat de bronnen voor het nageslacht bewaard blijven, en ten tweede biedt een gedigitaliseerde versie van een bron nieuwe mogelijkheden om de inhoud van de bronnen te presenteren. Iedereen die wel eens de websites heeft bekeken van bijvoorbeeld het Rijksmuseum of het Gemeentearchief van Amsterdam zal de verregaande mogelijkheden van een dergelijke digitale presentatie beseffen.

Hoe mooi en zinnig deze digitaliseringsprojecten mogen zijn, ze zijn óók een teken van het falen van de historische informatiekunde. Dat zit zo. Het presenteren van digitale bronnen kan alleen als de bronnen 'ontsloten' zijn. Een negentiende-eeuwse foto betekent niets, als er niet informatie aan de afbeelding is toegevoegd: wat het thema van de foto is, wie de maker van de voorstelling is, waar en wanneer de voorstelling is gemaakt, wat voor soort afdruktechniek er is gebruikt, hoe groot de afdruk is, enzovoort. Iets dergelijks geldt evenzeer voor gedigitaliseerde documenten: ook daar moet 'meta-informatie' aan het document worden toegevoegd, zoals gegevens over de maker, de plaats en tijd, en wellicht de papier-soort die gebruikt is.

Maar meta-informatie is niet alleen zinvol als een beschrijving van uiterlijke kenmerken van een bron; meta-informatie kan ook betrekking hebben op de inhoud ervan. Als het gaat om tekstdocumenten kunnen zogenaamde 'tags' aan woorden, zinnen, alinea's of paragrafen worden toegevoegd. Daarbij valt allereerst

¹ Het *Geheugen van Nederland*, een project van de Koninklijke Bibliotheek, zorgt voor de digitalisering van belangrijke bronnen van cultureel erfgoed in een twintigtal instellingen. Het gedigitaliseerde materiaal (afbeeldingen, teksten, geluid en bewegend beeld) wordt via het web ter beschikking gesteld. Zie <http://www.geheugenvannederland.nl>. De *Vereniging Digitaal Erfgoed Nederland* heeft al doel om het reeds gedigitaliseerde cultureel erfgoed met ICT-hulpmiddelen te ontsluiten. Daarvoor is de *Cultuurwijzer* ontwikkeld, een www-site waarmee het cultureel erfgoed van tientallen erfgoedsectoren en instellingen gepresenteerd kan worden. Zie <http://www.cultuurwijzer.nl>.

te denken aan tags die duidelijk maken welke grammaticale plaats een bepaald woord in een zin inneemt, en wat de woordstam is. Maar er zijn ook tags zijn denkbaar waarmee aangegeven kan worden wat de betekenis van een woord is.

Wil een digitaal historisch document, of een digitale historische afbeelding voor geschiedwetenschappelijk onderzoek interessant zijn, dan zal ook de historische context van het document of de afbeelding als 'meta-informatie' beschikbaar moeten zijn. Neem nu de afbeelding in Figuur 1. Zien we hier het gebouw van de KNAW, een Volvo 243 turbo fuel injection of herfst in Amsterdam?²

Figuur 1. Wat laat deze foto zien?

Het falen van de historische informatiekunde uit zich in het feit dat in de projecten ter digitalisering van het cultureel erfgoed volstrekt geen aandacht wordt besteed aan historisch-relevante meta-informatie voor het ontsluiten van de bronnen. Dat komt voor een deel doordat men vooral 'het grote publiek' voor ogen heeft, aan wie het erfgoed moet worden gepresenteerd, maar het komt vooral omdat er bij de projecten geen historisch-informatiekundigen betrokken zijn geweest.

De levenscyclus van historische informatie

De historische informatiekunde, het vak waarin wordt gezocht naar ICT-oplossingen voor informatieproblemen die gerelateerd zijn aan de geschiedwetenschap, lijkt de boot te hebben gemist. Het heeft de aansluiting met de geschiedwetenschap verloren, waardoor historici niet beseffen dat de informatica oplossingen kan aandragen voor veel wetenschappelijk-methodologische problemen waar ze mee zitten. En het heeft de aansluiting met de informatica verloren, waardoor veel – ook voor informatica zeer interessante – geschiedwetenschappelijke informatica-problemen niet in behandeling zijn genomen.

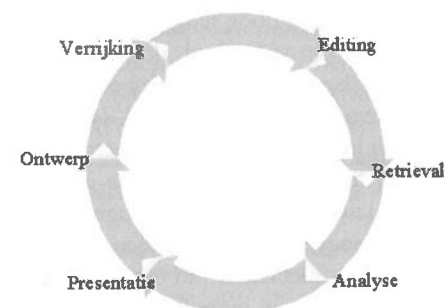
Hoe dat zo gekomen is, is een van de onderwerpen geweest van een onderzoeksproject dat afgelopen jaar is uitgevoerd onder auspiciën van de afdeling

² Ontleend aan E. Klijn en L. Sesink, *SEPIA working group on descriptive models and tools*, Paper prepared for the SEPIA Conference (Helsinki 2003).

Geschiedenis van het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatievoorziening. Uit de titel van het onderzoek, *Past, Present and Future of Historical Information Science*³, blijkt dat er nog wel aan een toekomst voor de historische informatiekunde wordt gedacht; maar in dit artikel wil ik het vooral hebben over het heden en verleden, en dan met name hoe de opkomst en ondergang van de historische informatiekunde binnen de afdeling Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen gestalte heeft gekregen.

De werkwijze is als volgt. In het rapport *Past, Present and Future* is de *levenscyclus van historische informatie* als ordenend principe gehanteerd. Dat zal ook in dit artikel gebeuren. Iedere paragraaf begint met een korte samenvatting uit het rapport en wordt gevolgd door een beschrijving van de specifieke ontwikkeling die in Nijmegen is doorgevoerd.

De levenscyclus van historische informatie kan als volgt worden afgebeeld:

Figuur 2. De levenscyclus van historische informatie

Historisch onderzoek begint met een onderzoeksvraag of belangstelling voor een bepaald onderwerp. Daaruit ontstaat een idee over welke bronnen moeten worden geraadpleegd, en hoe de informatie uit de bronnen moet worden vastgelegd. Dit is de *ontwerp*-fase. Aan de informatie uit de bronnen wordt informatie toegevoegd: een historische context, een verwijzing naar relevante literatuur, e.d. Dat is de fase van de *verrijking* van de informatie. In sommige gevallen zal van de bronnen, inclusief de toegevoegde informatie, een teksteditie worden gemaakt: de *editing*-fase. Ten behoeve van de analyse zal de historische informatie die is verrijkt en opgeslagen, ook weer te voorschijn gehaald moeten worden: de *retrieval*-fase. De daarop volgende *analyse*-fase spreekt voor zich; en dat geldt ook voor de presentatie-fase, waarin de uitkomsten van het onderzoek aan derden ter beschikking worden gesteld.

Historische informatiekunde in Nijmegen

De geschiedenis van het gebruik van computers in historisch onderzoek gaat haast even ver terug als de geschiedenis van de computer. In 1946 begon de Italiaanse Jezuïet Robert Busa aan zijn levenswerk, de *Index Thomisticus*, een gecomputeerde

³ O.W.A. Boonstra, L. Breure en P.K. Doorn, *Past, present and future of historical information science* (Amsterdam 2004).

teksteditie van de werken van Thomas van Aquino.⁴ In 1980 waren de 56 delen, die samen 70.000 pagina's besloegen, klaar.

Inmiddels waren vooral op het gebied van de kwantitatieve analyse van historische data enorme vorderingen gemaakt. Boeken over sociale geschiedenis, zoals dat van Thernstrom uit 1973, of over economische geschiedenis, zoals dat van Fogel en Engerman uit 1974, waren zonder computeraanlyse niet meer denkbaar.⁵ Beroemde historici als LeRoy Ladurie en Edward Shorter meenden dat de historicus van de toekomst een informaticus zou zijn, of anders niet zou zijn.⁶ Hoe het ook zij, de belangstelling voor het gebruik van computers ten behoeve van de analyse van historische gegevens nam een ruime vlucht. Zo ook in Nijmegen.

In een kast op mijn werkkamer ligt een ronde plastic doos met een doorsnee van 25 centimeter. Op de doos staat 'IBM 000122' en de tekst '6250 bpi'. De doos bevat een datatape. Wat er aan data op staat is niet gemakkelijk meer te achterhalen. Er is een bezoek aan een computermuseum nodig om een apparaat te vinden dat dit soort tapes kan lezen; en zelfs als zo'n apparaat gevonden is, blijft het afwachten of de binaire inhoud nog zinnig te interpreteren is, door slijtage van de banden of de manier waarop de bits en bytes op de tape zijn vastgelegd. Ik weet dat de tape aan Ton van de Sande behoort. Het is de neerslag van de werkzaamheden die doctoraalstudenten van hem in 1978 hebben uitgevoerd.⁷ Daarmee is Van de Sande de eerste Nijmeegse historicus die de computer bij historisch onderzoek heeft ingezet.

Maar 'de computer gebruiken bij historisch onderzoek' is geen historische informatiekunde. Historische informatiekunde is een methodologisch vak, dat gaat over het vinden van informatica-oplossingen voor problemen die zich bij het historisch onderzoek voordoen. Pas met het toenemen van het aantal toepassingen in de geschiedwetenschap werd duidelijk dat er inderdaad problemen zijn die wellicht met informatica-hulpmiddelen zouden kunnen worden opgelost, en dat het dus erg prettig zou zijn als er mensen kwamen die zulke oplossingen zouden kunnen ontwikkelen. Het gelukkige toeval wilde dat halverwege de jaren '80 van de twintigste eeuw dat soort mensen inderdaad door de universiteiten konden worden aangesteld, zij het dat hun taak vooral bij het informatiekundig onderwijs kwam te liggen. In Nijmegen werd ik in 1985 op zo'n plaats benoemd; tegelijkertijd werden collega's aangesteld in Amsterdam (VU), Groningen, Leiden en Utrecht. Ze organiseerden zich in de *Vereniging voor Geschiedenis en Informatica* (VGI), die in 1987 werd opgericht. Terzelfder tijd werden ook in het buitenland vergelijkbare initiatieven ontplooid, die onder meer leidden tot de oprichting van de *Association for History and Computing* (AHC) in 1987. Speciale tijdschriften werden opgericht, zoals *History & Computing*, *Cahiers van de VGI*, *Geschichte und Informatik*, *l'Histoire et l'Ordinateur*, en dergelijke.

⁴ Zie voor meer informatie:

<<http://www.kcl.ac.uk/humanities/cch/allc/refdocs/honmems.htm#busa>>.

⁵ S. Thernstrom, *The other Bostonians: poverty and progress in the American metropolis, 1880-1970*. *The other Bostonians: poverty and progress in the American metropolis, 1880-1970* (Cambridge, Mass. 1973); R.W. Fogel en S. Engerman, *Time on the cross* (Toronto 1974).

⁶ E. Le Roy Ladurie, *Le territoire de l'historien* (Paris 1973); E. Shorter, *The historian and the computer* (London 1971).

⁷ A.W.F.M. van de Sande, 'Een generaliteitsland in de computer. Verslag van een onderzoek naar vaste patronen in de bestuurlijke relatie tussen Staats-Brabant en de Generaliteit in de tweede helft van de achttiende eeuw', *Varia historica Brabantica* 9 (1980) 77-135.

Nijmegen liep dus in het geheel niet achter in de historische informatiekunde. Integendeel, veel nieuwe initiatieven kwamen er tot stand: zo werd het eerste Nederlandse boek over historische informatiekunde en computertoepassingen in de geschiedwetenschap in Nijmegen uitgegeven naar aanleiding van een studiedag van de GSV, en kwam in 1990, in samenwerking met informatiekundigen uit Leiden en Utrecht, het eerste handboek over historische informatiekunde op de markt.⁸

De ontwerp-fase

De commerciële softwareprogramma's voor het opslaan van data in PC's die halverwege de jaren '80 van de twintigste eeuw op de markt kwamen, hadden zo hun gebreken. Ze hadden bijvoorbeeld een beperkte datum-capaciteit: geboorte- of sterftegegevens van vóór 1 januari 1900 konden niet worden verwerkt. Een ander probleem was dat dergelijke programma's niet de mogelijkheid kenden om veranderingen door de tijd heen te kunnen bijhouden. Eind jaren '80 leverde de historische informatiekunde twee oplossingen: de koppeling van relationele database systemen met een brongeorienteerde benadering van de gegevens die in de database moesten worden opgeslagen, en de ontwikkeling van 'echte' historische software, die rekening hield met de onduidelijkheden en onjuistheden in een historische bron. Die software kwam er inderdaad: het programma CLIO (later omgedoopt in Κλειο) van Manfred Thaller.⁹

```
quaero nomen=registres; pars=mar
index pars=:annus[:dat-mar]:modus=numerus
optiones destinatio="twi-mar.txt"
finis
```

```
1736.000 erscheint 7 mal.
1737.000 erscheint 15 mal.
1738.000 erscheint 7 mal.
1739.000 erscheint 13 mal.
1740.000 erscheint 10 mal.
1741.000 erscheint 8 mal.
1742.000 erscheint 13 mal.
1743.000 erscheint 7 mal.
1744.000 erscheint 9 mal.
1745.000 erscheint 4 mal.
1746.000 erscheint 32 mal.
1747.000 erscheint 11 mal.
1748.000 erscheint 21 mal.
1749.000 erscheint 13 mal.
1750.000 erscheint 12 mal.
etc.
```

Figuur 3. Voorbeeld van een applicatie geschreven in Κλειο. Gegevens uit een huwelijksregister zijn in een Κλειο-database ondergebracht ('mar'). De applicatie sorteert de gegevens per huwelijksjaar ('index=annus') en telt het aantal keren dat een huwelijksjaar in de database voorkomt. Het resultaat, dat eveneens is afgebeeld, wordt geplaatst in een bestand 'twi-mar.txt'.

⁸ Gerard Rooijackers et al., *Trend of toekomst: het gebruik van de computer in de geschiedwetenschap* (Nijmegen 1985); Onno Boonstra, Leen Breure en Peter Doorn, *Historische informatiekunde. Inleiding tot het gebruik van de computer bij historische studies* (Hilversum 1990).

⁹ M. Thaller, 'Automation on Parnassus. CLIO - A databank oriented system for historians', *Historical Social Research* 15 (1980) 40-65.

De ontwikkeling ervan verliep echter zo traag, en de gebruikersvriendelijkheid liet zoveel te wensen over, dat de meesten voor de eerste oplossing opteerden. Zo ook in Nijmegen, waar met name het probleem werd onderzocht hoe je gegevens die door de tijd heen veranderen het meest efficiënt in een relationele database kan opslaan, zonder dat de integriteit van de bron verloren gaat.¹⁰

Een bijdrage van geheel andere orde leverde Paul Klep. Begaan met de problematiek van immer uitdijende archieven en de ideeën die in de archiefwereld leefden om alleen de beleidsuitvoerende stukken te bewaren, stelde hij voor om archieven niet op die manier op te schonen, maar dat te doen op basis van een informatie-analyse van de processen die aan de archiefvorming ten grondslag hebben gelegen, en desnoods uit de uiteindelijk gevormde dossiers een steekproef te trekken.¹¹ Een daadwerkelijk poging om informatie-stromen te modelleren en in een database op te nemen geschiedde op het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, waar het systeem IVET werd ontwikkeld, waarmee een ex-post reconstructie zou kunnen worden gemaakt van de documentenstroom van de overheid, en alle relevante administratieve fragmenten in de uiteenlopende archieven van overheidsorganen zouden kunnen worden verenigd en geordend. Als proef werd gekozen voor het verwerken van de informatieprocessen van de Bataafs-Franse overheid 1795-1813.¹²

De laatste Nijmeegse informatiekundige bijdrage aan de ontwerp-fase van historische informatie was de IBD, de Intelligente Bibliografische Database, een systeem dat samen met informaticastudenten werd ontwikkeld om studenten geschiedenis beredeneerde hulp te bieden bij het zoeken naar relevante geschiedwetenschappelijke literatuur.¹³

de verrijking-fase

Nadat gegevens in een database zijn opgeslagen, kan zelden direct worden begonnen met retrieval en analyse. Vaak moeten de gegevens worden voorzien van meta-informatie: extra informatie die uitleg geeft bij het specifieke gegeven in de database. In de inleiding zijn de problemen met het beschrijven van foto's reeds genoemd. Een ander, veel voorkomend probleem is de noodzaak om bij persoonsnamen aan te geven om wie het precies gaat, zeker als er in de database duizenden persoonsnamen voorkomen, die uit verschillende bronnen afkomstig zijn. Dat de Willem van Oranje in de ene bron wel dezelfde zal zijn als de Willem van Oranje in de andere, is zeer aannemelijk. Maar wanneer het gaat om een zekere Evert Jansen:

¹⁰ O.W.A. Boonstra, 'Archieven en historische informatiesystemen', *Cabiers voor Geschiedenis en Informatica*, 3 (1989) 7-18; A.A.P.O. Janssens, 'Een 'direct-entry methodology' voor negentiende eeuwse bevolkingsregisters', *Cabiers voor Geschiedenis en Informatica* 3 (1989) 19-41; O.W.A. Boonstra, 'Supply-side historical information systems: the use of historical databases in a public record office', *History Microcomputer Review* 5 (1989) 2, 33-42.

¹¹ P.M.M. Klep, 'Informatie-analyse van archief bestanden', *Nederlandsch archievenblad* 98 (1994) 1, 20-27; P.M.M. Klep (red.), *Steekproeven uit massale archiefbestanden ter wille van het historisch belang* (Den Haag 1997).

¹² K.J.P.F.M. Jeurgens en P.M.M. Klep, *Informatieprocessen van de Bataafs-Franse overheid 1795-1813* (Den Haag 1995).

¹³ Onno Boonstra and Henk Termeer, 'The intelligent database of bibliographical works for the historical sciences - a proposal', in: *L'Ordinateur et le métier d'historien* (Bordeaux 1990) 227-234. Meer dan een prototype is de IBD nooit geworden.

is dat dan dezelfde als de Everard Jansen die in dezelfde bron opduikt, of de Evert Janssen uit een andere bron? Het koppelen van records uit een database op basis van naamsaanduidingen heet *nominal record linkage*. Er zijn in de loop van de tijd al diverse informatica-oplossingen bedacht. Een veelgebruikte oplossing is het *Gloria Guth-algoritme*. Vanuit Nijmegen werd door François Hendrickx een fraaie verbetering voorgesteld.¹⁴

de editing-fase

Bij de editing-fase gaat het vooral om tekstuele bronnen. Langzamerhand kiezen instellingen als het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, of het Huijgens-instituut voor digitale tekstedities, die via internet worden aangeboden. Daarbij is het nog lang niet duidelijk welke onderliggende datastructuur het meest geschikt is voor dergelijke edities, en welke faciliteiten de eindgebruiker ten dienste moeten staan.

Er zijn ook andersoortige bronnen die digitaal ter beschikking worden gesteld. Te denken valt aan door historici samengestelde databanken. De reizen die alle schepen van de VOC van en naar de Oost hebben gemaakt, is een voorbeeld van een dergelijke databank.¹⁵

In Nijmegen zijn ook diverse initiatieven ontplooid om digitale databanken op te zetten. Zo is er meegewerkt aan de totstandkoming van de *Historische Steekproef Nederland*, en is een database ontwikkeld voor de raadpleging van de enquêtes van Goldberg naar de economische toestand in Overijssel in 1801.¹⁶ Tenslotte is, met name door Theo Engelen, veel werk verzet voor de ontwikkeling van de *Historische Databank van Nederlandse Gemeenten*, een databank met duizenden gemeentelijke gegevens.¹⁷

De retrieval-fase

Het opsporen van gegevens in een database is niet altijd even eenvoudig. Gebruikers van een zoekstelsel als Google of Picarta zullen dat kunnen beamen. Er wordt dus verder gezocht naar slimme algoritmes waarmee de dekking en precisie van het zoeken wordt verbeterd, zonder dat het ten koste gaat van de snelheid. Op dit moment worden vooral oplossingen gezocht in visualisaties van zoekter-

¹⁴ F.M.M. Hendrickx, 'Nominal record linkage in a multi-lingual environment. Two amendments to the Guth algorithm', *VGI Cabier* 11 (1999) 121-135.

¹⁵ De databank *Dutch Asiatic Shipping* <<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DAS>>, is een digitale doorzoekbare versie van de eerdere publicaties van J.R. Bruijn, F.S. Gaastra en I. Schöffer, *Dutch-Asiatic shipping in the 17th and 18th centuries*. 3 Vols. (The Hague 1979-1987).

¹⁶ Het HSN project loopt nog. Op basis van een pilotversie van de HSN is een boek uitgebracht, Kees Mandemakers en Onno Boonstra (red.), *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19e eeuw* (Assen 1996); B.J. van Elderen, *Handleiding bij het zoek- en selectieprogramma Goldberg 3.0* (Zwolle 1990).

¹⁷ De HDNG is gereed; ter gelegenheid daarvan is een boek uitgekomen dat op data uit de HDNG is gebaseerd: E. Beekink, O. Boonstra, Th. Engelen en H. Knippenberg (ed.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht, 1800-2000* (Amsterdam 2003). Het boek bevat tevens een CD-ROM met alle gegevens uit de HDNG.

men.¹⁸ Een ander aandachtspunt is het zoeken naar afbeeldingen op basis van gelijkenis met een opgegeven afbeelding.¹⁹

In Nijmegen is de aandacht voor het oplossen van retrieval-problemen altijd vrij gering geweest. De al eerder genoemde Intelligente Bibliografische Databases bevatte enige aanzetten, en Bart van Elderen ontwikkelde voor zijn Goldberg-programma een methode die snel en efficiënt zoeken mogelijk maakte.²⁰ Samen met Maarten Panhuijsen ontwikkelde ik een stappenplan om gegevens die in meerdere tabellen in een relationele database zijn opgeslagen, samen te voegen ten behoeve van specifieke analyses.²¹

De analyse-fase

Toepassing van computers bij het analyseren van historische gegevens is nog geen gemeengoed geworden. Alleen in de economische geschiedenis (analyse van tijdreeksen) en de demografische geschiedenis kan geen onderzoek meer worden verricht zonder computertoepassing. Het effect is dat in Nijmegen computertoepassingen voornamelijk te vinden zijn bij Economische en Sociale Geschiedenis. Onderzoekers van die afdeling hebben niet alleen bestaande technieken toegepast, ze hebben ook nieuwe technieken beproefd en daarover gerapporteerd.

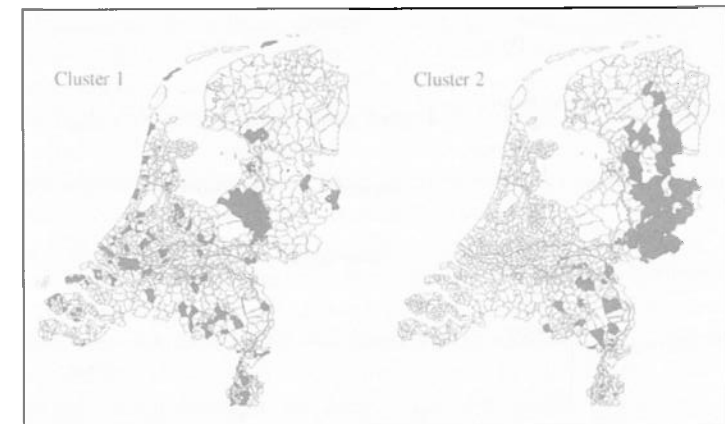
Dat geldt bijvoorbeeld voor statistische technieken als loglineaire analyse en clusteranalyse. François Hendrickx evalueerde de mogelijkheden van loglineaire analyse voor historisch onderzoek in 1990; ik deed hetzelfde voor clusteranalyse.²² Een nieuwe toepassing voor clusteranalyse werd gevonden door Henk Delger.²³

Een techniek die in de jaren '90 enorm aan populariteit won, was 'event history analysis', een techniek waarmee de kans op het voorkomen van een 'event' (bijvoorbeeld een huwelijk, een overlijden, een beroepswisseling) kan worden berekend op basis van de levensloop van individuen. Vooral Angelique Janssens heeft er ruim van gebruik gemaakt in haar onderzoek naar de levensloop van vrouwen; Maarten Panhuijsen en ik hebben echter wel gewezen op de gevaren die aan de techniek kleven.²⁴

Hoewel in Nijmegen van oudsher de nadruk heeft gelegen op de toepassing van statistische analysetechnieken is het een vergissing om te denken dat er geen

andere gecomputeriseerde analysetechnieken te gebruiken zijn. Te denken valt bijvoorbeeld aan de automatische analyse van historische teksten om de auteur van de tekst te achterhalen, of de inhoud van een tekst samen te vatten. Elders zijn spectaculaire vorderingen gemaakt, in Nijmegen is de toepassing beperkt gebleven.²⁵

Het geldt in nog sterkere mate voor 'visual data analysis', een serie technieken die het mogelijk maken om gegevens op zo'n manier visueel te presenteren, dat inzicht in de structuur van de gegevens wordt verkregen, en je op het spoor van zaken komt die je anders nooit had bedacht. Vooral in de informatiewetenschap is men op dit moment hard bezig om dit soort technieken te ontwikkelen, en met name om procedures te vinden die veranderingen door de tijd heen kunnen 'vangen'. In Nijmegen is de bijdrage beperkt gebleven tot de toepassing van de al eerder genoemde clusteranalyse, waarin grafische technieken worden gebruikt om op zoek te gaan naar onderliggende structuren. Voor een voorbeeld zie Figuur 4.

Figuur 4. Een clusteranalyse op basis van een aantal gemeentelijke kerngegevens uit de Volksstelling van 1899 om na te gaan of er geografisch patroon van clusters ontstaat. Dat blijkt maar zeer gedeeltelijk het geval te zijn.

De presentatie-fase

In iedere historische publicatie komen wel tabellen en grafieken voor. Maar er zijn tientallen andere technieken om de uitkomsten van een analyse te presenteren. Ook in Nijmegen zijn enige interessante technieken gebruikt. Te denken valt bijvoorbeeld aan de puntenwolken-presentatie die Engelen meermalen heeft toegepast. Een vergelijkbare vorm is die waarbij het resultaat van een computeranalyse van de inhoud van teksten die negentiende-eeuwse geschiedschrijvers over het jaar 1567 hebben geschreven, in een twee-dimensioneel vlak is weergegeven. Zie Figuur 6.

¹⁸ Voor een voorbeeld zie de *Cultuurgrazer* van de Stichting Digitaal Erfgoed Nederland: <<http://den.medialab.nl/>>.

¹⁹ Voor een voorbeeld met historische afbeeldingen zie de doorzoekbare *Leiden 19th-Century Portrait Database* <<http://nies.liacs.nl:1860/>>.

²⁰ B.J. van Elderen, *Bi-medial retrieval. Software to enlarge the accessibility of historical sources*, Paper presented at the AHC Conference (Bologna 1992).

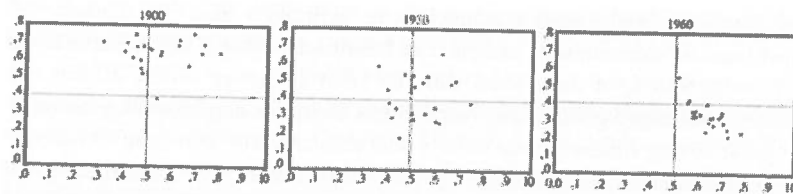
²¹ O.W.A. Boonstra and M. Panhuijsen, 'From source-oriented databases to event-history data files: a twelve-step action plan for the analysis of individual and household histories', *History and Computing* 10 (1993) 1-3, 1-9.

²² Beide zijn te vinden in O.W.A. Boonstra, P.K. Doorn en F.F.M. Hendrickx, *Voortgezette statistiek voor historici* (Muiderberg 1990).

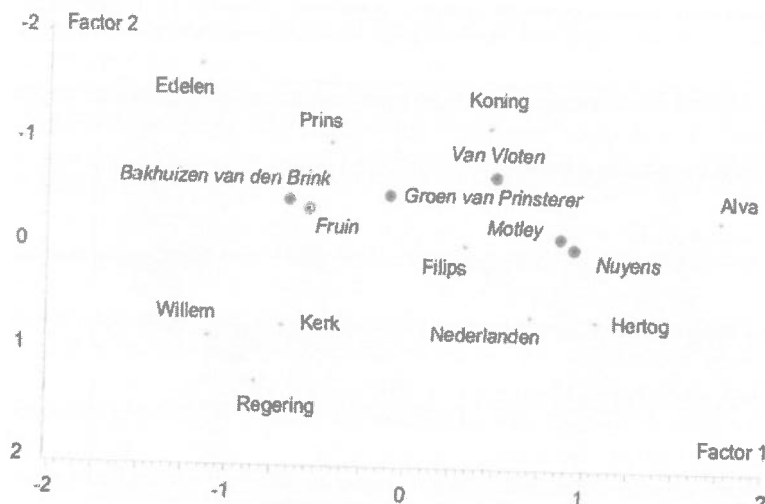
²³ H.E. Delger, *Nuptiality and fertility: an investigation into local variations in demographic behaviour in rural Netherlands about 1800* (Hilversum 2003).

²⁴ A.A.P.O. Janssens, 'Class, work and religion in the female life course: the case of a Dutch textile town: Enschede, 1880-1940', *Historical Social Research*, 23 (1998) 1-2, 254-274; M. Panhuijsen and O.W.A. Boonstra, *The hazards of hazard analysis*. Paper prepared for the European social Science History Conference (Noordwijkerhout 1996).

²⁵ O.W.A. Boonstra, 'Over vorm en inhoud. Een computeranalyse van zes teksten van negentiende-eeuwse geschiedschrijvers', *VGI Cahier* 11 (1999) 69-80.

Figuur 5. De puntenwolk toont op de verticale as de huwelijksvruchtbaarheid en op de horizontale as de huwelijksfrequentie (nuptialiteit) van een aantal Europese landen in 1900, 1930 en 1960. De ontwikkeling van de puntenwolk laat zien dat de vruchtbaarheid in sommige landen eerder begon te dalen dan in andere, en dat ze daalde voordat de nuptialiteit steeg.

Figuur 6. Tweedimensionele weergave van de meest frequente zelfstandig-naamwoorden in zes teksten, samen met de positie van de auteurs. Bakhuijsen van den Brink en Fruin gebruiken, in vergelijking met de overige auteurs, meer woorden als 'edelen', 'prins', 'kerk' en 'Willem'; bij Van Vloten, Motley en Nuyens komen woorden als 'Filips', 'Koning', 'Alva', en 'hertog' meer voor.²⁶

Tenslotte is het terecht om dit overzicht te eindigen met een presentatievorm die inmiddels door velen in Nederland is toegepast, maar oorspronkelijk in Nijmegen is ontwikkeld: *NLKAART*, het programma dat in staat is om een kaart van Nederlandse gemeenten te tekenen die correct is voor elke datum tussen 1 januari 1830 en 1 januari 1980.²⁷

Heden en toekomst van de historische informatiekunde in Nijmegen

Uit het bovenstaande valt af te leiden dat Nijmegen voor de historische informatiekunde, zeker in nationaal perspectief, een belangrijke plek is geweest. En er zijn nog

²⁶ Boonstra, 'Over vorm en inhoud', 74.

²⁷ O.W.A. Boonstra, 'NLKAART. A dynamic map of the Netherlands, 1830-1980', in: J. Smets (ed.), *Histoire et Informatique V* (Montpellier 1992) 315-324; *ibidem*, 'Mapping the Netherlands, 1830-1994: The use of NLKAART', in: Michael Goerke (ed.), *Coordinates for historical maps* (St. Katharinen 1994) 156-161.

een paar Nijmeegse wapenfeiten te noemen: er is een succesvol boek over programmeren verschenen, en vele Nijmegenaren hebben zitting (gehad) in het bestuur van de Vereniging voor Geschiedenis en Informatica, de Association for History and Computing, en informatica-gelieerde stichtingsbesturen.²⁸ Ook is Nijmegen de enige lokatie in Nederland geweest waar de AHC haar wereldcongres heeft gehouden.²⁹ Ondanks al die activiteiten in het verleden lijkt de toekomst van historische informatiekunde in Nijmegen verre van rooskleurig. Dat ligt voor een deel aan Nijmegen zelf: het doctoraalonderwijs in de historische informatiekunde, altijd een prima plek voor het evalueren van nieuwe IT-technieken, is afgeschaft. Maar het heeft ook te maken met de ongunstige ontwikkelingen van de historische informatiekunde in het algemeen. Zoals in de inleiding is vermeld, wordt het meeste 'historische' computerwerk op dit moment buiten de universiteiten gedaan, in specifieke projecten en bij erfgoedinstellingen. Het gevolg is dat het vinden van informatica-oplossingen voor historische problemen niet verder komt dan ad-hoc oplossingen, die alleen voor het specifieke project van belang zijn: meer gegeneraliseerde methodologische reflectie ontbreekt. Dat de Nederlandse Letterenfakulteiten, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Sociale Wetenschappen, geen plek bezitten waar methodologisch onderzoek kan worden gedaan, heeft de historische informatiekunde ook geen goed gedaan. Voeg daar dan nog aan toe dat het verbreden van informatietechnologische kennis onder historici goeddeels is mislukt, en er geen aansluiting tot stand is gekomen met 'echte' informatici, en het wordt duidelijk dat de historische informatiekunde in coma is geraakt.

Is er nog iets aan te doen? De opstellers van het rapport *Past, present and future of historical information science* geloven van wel. Een historisch informatiekundig onderzoeksnetwerk zou soelaas kunnen bieden. Een kleine landelijk centrum zou historisch-informatiekundig onderzoek kunnen gaan entameren en begeleiden. Het onderzoek zelf zou dan moeten worden uitgevoerd op de universiteiten, liefst in samenwerking tussen historici en informatici. Belangrijke uitkomsten van het methodologisch informatiekundig onderzoek zouden niet alleen artikelen in gerespecteerde tijdschriften moeten zijn, maar ook – misschien wel vooral – bruikbare hulpmiddelen die direct in het historisch onderzoek dienst kunnen doen. Het is een ambitieus plan, maar de opstellers lijken het tij mee te hebben: er is bij subsidiegevers oog voor de huidige problemen, en de wens om er iets aan te doen. Informatici raken daarnaast steeds meer geïnteresseerd in de kenmerkende informatieproblemen die zich in de alfa-wetenschappen, bij geschiedenis, letterkunde en kunstgeschiedenis voordoen. In de naaste toekomst zal blijken of de historische informatiekunde werkelijk een nieuwe kans krijgt.

²⁸ O.W.A. Boonstra, B.J. van Elderen en F.M.M. Hendrickx, *Programmeren in dBase* (Muiderberg 1991).

²⁹ In 1994. De bijdragen aan het congres zijn verschenen in O.W.A. Boonstra, G. Collenteur and B.J. van Elderen (eds.), *Structures and contingencies in computerized historical research* (Hilversum 1995).

Geef de pen door...

Iets met geschiedenis

• Maarten Hageman

Soms komen we elkaar nog tegen. De haren al behoorlijk grijs, of we zijn gewoon kaal. Buikjes waartegen niet valt te *joggen*.

'Doe jij nog iets met geschiedenis?', luidt dan stevast de vraag.

Dat blijkt meestal niet het geval. Mijn generatie moest zich laten omscholen, vaak al gelijk na het doctoraal. Voorlichting en marketing waren toen opeens heel erg in, ook bij jongens met wie ik nog tot diep in de nacht over Marx, Engels en Lenin had moeten discussiëren.

'Doe jij nog iets met geschiedenis?', vragen we elkaar nu, twintig jaar na ons afstuderen. Nee, veel doen we er meestal niet meer aan.

We begonnen met 125 eerstejaars in 1977, in het zojuist geopende Collegeza-lencomplex, waar pater Geurts ('Papa Geurts') ons de eerste beginselen van het ambacht probeerde bij te brengen. Veel stencils, veel anekdotes. Allemaal hadden we 'iets met geschiedenis'. Je kon er zo heerlijk politiek correct mee zijn, al bestond dat woord toen nog niet. Natuurlijk vertolkte de afdeling Wereldgeschiedenis van de twintigste eeuw vooral het geluid van de gevestigde orde, dus waren wij extra kritisch. Dan maar een bijvak op het Derde Wereldcentrum, als tegengif, om onze solidariteit met de hongerende en onderdrukte massa te uiten. Bij Sociaal-economische geschiedenis wilden we alleen iets horen over arbeidersklasse, al wisten de meeste van ons niet precies wie dat waren, arbeiders. We kwamen ze wel eens tegen, 's morgens vroeg: wij op weg naar huis na een nachtje doorhalen over de sociale functie van de geschiedschrijving, en zij fietsend naar hun werk. Je stak je hand op, en diep van binnen gloeide het vuur van de solidariteit.

Een paar jaar later ontdekte we een nieuwe onderdrukte groep. Vrouwen. Met graagte betuigden we ook hun onze solidariteit. Maar dat lag beduidend gecompliceerder. Als mannelijke student maakte je namelijk deel uit van de onderdrukkers. Ook in onze genen was 2500 jaar masculiene dominantie opgeslagen, zo bleek. Dat was lastig. Er studeerden namelijk heel leuke meisjes vrouwengeschiedenis, en we liepen natuurlijk op onze tenen om bij hen in de gunst te komen.

Op mijn werk begroet ik regelmatig nieuwe, jonge collega's. Ze hebben vaak in Nijmegen gestudeerd: beleidswetenschappen (ik weet niet goed wat dat inhoudt), planologie of geografie. Met geschiedenis hebben ze niets. Razendsnel produceren ze uitstekende memo's over alles wat het openbaar bestuur aangaat. Maar wanneer ik de naam Thorbecke laat vallen, kijken ze me verbaasd aan.

'Hebben jullie dan geen geschiedenis op school gehad?', vraag ik ze. Dat blijkt toch wel het geval. Speciale eindexamenthema's zijn namelijk intensief bestudeerd, zoals de positie van de vrouw in het Interbellum.

Dan dwalen mijn gedachten onmiddellijk weer af naar mijn studietijd. Ze was leuk, slim en oh zo mooi. Maar ze was ook lid van allerlei gespreksgroepen over de positie van de vrouw, vast ook wel in het Interbellum. Onbereikbaar dus, al wilde ze wel stiekem met me afspreken, na afloop van zo'n praatssessie in O-42, maar dan wel op een andere locatie, zodat ze niet met een man zou worden betrap door haar zusters.

'Doe jij nog iets met geschiedenis?' Dit keer klinkt de vraag op zaterdagmorgen, op het terras van het zwembad waar mijn zoontje zwemles heeft. Ik kijk op van mijn krant en zie het breedlachende gezicht van een oude studiegenoot. Hij was een echte communist, ouderwets geschoold binnen de gestaalde kaders van de CPN en, een beetje tot mijn verbazing, altijd bijzonder sympathiek en hartelijk. Een groep 'stalinistische arbeiders' gooide hem overigens uit de partij, wat onze gevoelens van solidariteit ernstig op de proef stelde. Samen zaten we in de Sectieraad Geschiedenis, onszelf wijs te maken dat we iets konden betekenen voor de 'studentenzaak'. Hij was gepokt en gemazeld in actievoeren, onderhandelingen en belangenbehartiging. In zijn ogen was ik een gemankeerde corpsbal, die tevergeefs had geprobeerd zijn *bourgeois*-veren af te schudden. Daar had hij overigens gelijk in. Tegenwoordig schrijft hij herdenkingsboeken en organiseert hij studiereizen naar Rusland. Echte CPN-ers spraken Russisch, herinnerde ik me.

'Doe jij nog iets met geschiedenis?'

'Ja', hoor ik mezelf zeggen, 'ik werk aan een proefschrift. Nee, geen sociale geschiedenis, en arbeiders en vrouwen komen er ook niet in voor. Gewoon een politiek-bestuurlijke geschiedenis van Nijmegen aan de vooravond van de Nederlandse Opstand.'

Ik verwacht afkeurend gemor. De Nederlandse Opstand was in onze studietijd vooral een klassenstrijd, waardoor de middeleeuws-feodale maatschappij plaats kon maken voor het handelskapitalisme. Zoiets dus. Andere benaderingen waren reactionair en ook weer *bourgeois*, meen ik. Maar nee, het lijkt hem nu een interessant onderwerp en hij wil er beslist meer van weten.

Dan komen onze kinderen druipend en rillerig uit het water. Onmiddellijk is alle aandacht gericht op hemdjes, sokken en onderbroeken.

'Papa, waarover had je het, met die meneer?'

'Oh, over vroeger, iets met geschiedenis.'

Ik geef de pen door aan mevr. dr. Marie-Ange Delen, werkzaam bij de afdeling protocol van het ministerie van Economische Zaken: ook zij heeft nog steeds iets met geschiedenis en schreef een proefschrift over de hofcultuur rondom Willem van Oranje.

Boeken Top 5

• Martijn Icks

Voor deze vaste rubriek stelt een historicus of historicus in spe op verzoek van de redactie een Boeken Top 5 samen: een lijst van werken die een blijvende indruk hebben gemaakt en van invloed zijn geweest op zijn of haar vorming – als wetenschapper, historicus en als mens. Ditmaal viel de eer te beurt aan Martijn Icks (1981), die ons deelgenoot maakt van zijn vijf meest plezierige leeservaringen. Martijn Icks studeerde onlangs in Nijmegen af en werkt sinds kort als junior-onderzoeker Oude Geschiedenis met als onderwerp: De regering van keizer Heliogabalus (218-222) en de perceptie ervan van de oudheid tot nu.

Laat ik maar open kaart spelen: net als verscheidene van mijn voorgangers ben ik niet in staat om een definitieve boeken top-vijf te geven. Mijn persoonlijke lijst van favorieten is te lang en te gevarieerd om tot een simpele rangorde van vijf te reduceren. De onderstaande lijst is dan ook niet meer dan 'een' top-vijf van Martijn Icks. Omdat ET•VT een historisch blad is, heb ik voor een (voornamelijk) historische invalshoek gekozen.

5. Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire* (Londen 1776)

Hoe zou ik dit boek niet kunnen noemen? Hoewel reeds geschreven in de achttiende eeuw, vormt Gibbons monumentale werk nog steeds een bron van inspiratie voor hedendaagse oudheidkundigen, mijzelf inclus. De ingekorte vertaling die bij mijn ouders in de kast stond, wekte voor het eerst mijn belangstelling voor Romeinse keizers. In schitterend proza beschrijft Gibbon de antieke monarchen in al hun wijsheid, nobelheid, wreedheid, weeldezucht en corruptie. Eén voor één komen ze voorbij: de onbehouwen Commodus, de oorlogszuchtige Caracalla, de brave Severus Alexander, de woeste Maximinus Thrax, de christelijke Constantijn... Het is een fascinerende en kleurrijke portrettengalerij, geschilderd door een man die als geen ander de pracht en decadentie van het langzaam vervallende Romeinse Rijk weet op te roepen (al duurt de 'ondergang' van het oosten wel heel erg lang). Veel van Gibbons bevindingen zijn inmiddels achterhaald, maar *The Decline and Fall* blijft zijn indrukwekkende schaduw over de oudheid werpen.

4. T.H. White, *Arthur, koning voor eens en altijd* [*The Once and Future King*] (vert. Utrecht 1967; oorspronkelijke druk 1958)

Het levensverhaal van koning Arthur, verteld door meesterverteller Terence White. In vier schitterende delen voert hij ons van Arthurs vrolijke, onbezonnen jeugd in het Woeste Woud naar zijn laatste treurige dagen, wanneer de Ronde Tafel uit elkaar is gevallen en de oude koning vergeefs voor zijn idealen blijft vechten. White's grote liefde voor en kennis van de middeleeuwen spreekt uit ieder woord dat hij aan de beschrijving van deze periode wijdt, van de schitterende gebrandschilderde ramen in de kerken tot de glanzende harnessen en wapperende vaandels bij de toernooien. Maar het mooiste zijn toch wel de prachtige, sympathieke karakters die de schrijver neerzet: de erudiete, maar betweterige Merlijn; de stunte-

lende koning Pellinore; de vurige, wispelturige Guinevere; de arme Lancelot, ertoe veroordeeld om de beste ridder ter wereld te zijn; de voortdurende ruzieënde Orkney-broeders; de zielige, verongelijkte Mordred; en niet in de laatste plaats Arthur zelf, 'een eenzame oude heer, die zijn kroon een (...) mensenleven lang tegen het lot in had gedragen.' We kunnen alleen maar medelijden en bewondering voelen als de koning tot het laatst toe in zijn ideaal van rechtvaardigheid volhardt. 'De kanonnen van zijn tegenstander bulderden in de gehavende ochtend toen de majesteit van Engeland zich opmaakte om de toekomst met een vredig hart tegemoet te treden.'

3. Olivier Hekster, *Commodus. An Emperor at the Crossroads* (Amsterdam 2002)

Hoewel ik gewoonlijk meer wordt aangesproken door romans dan door wetenschappelijke werken, zou deze lijst zonder het werk van Hekster niet compleet zijn. In deze baanbrekende studie wordt keizer Commodus, bij het grote publiek vooral bekend als de pathetische tiran uit de film *Gladiator*, opnieuw onder de loep genomen. Werd hij tot nu toe gewoonlijk versleten voor een megalomane gek - ook door oudheidkundigen - Hekster wijst erop dat we de antieke geschiedschrijvers niet al te letterlijk moeten nemen. Commodus doste zich uit als Hercules en trad als gladiator in het Colosseum op, maar hij had daarmee een politieke bedoeling: hij probeerde zijn prestige als keizer te vergroten. Deze invalshoek van machtsrepresentatie levert een nieuw, genuanceerder beeld op van de 'gladiator-keizer'. Voor mij was *An Emperor at the Crossroads* een onmisbaar kompas bij het schrijven van mijn scriptie (hetzelfde thema, andere keizer). Nu ik aan mijn proefschrift ben begonnen, sla ik het ook weer regelmatig open. Goed voorbeeld doet goed volgen, hoop ik.

2. Terry Pratchett, *Small Gods* (Londen 1992)

'In the beginning was the Word. And the Word was: "Hey, you!"' Dit komische verhaal speelt zich af op *Discworld*, een schijfvormige planeet die door de ruimte gaat op de rug van vier reusachtige olifanten, die zelf weer op het schild van een gigantische schildpad staan. Plaats van handeling is het dorre woestijnland Omnia, dat zich in de ijzeren greep van de kerk bevindt (met als dogma: de wereld is een bol). Als de Grote God Om zich op een dag in de gedaante van een stier aan zijn gelovigen wil vertonen, bemerkt hij echter dat hij bijna al zijn macht kwijt is en belandt hij op aarde in de gedaante van een éénogig schildpadje. Daar ontmoet hij de onnozele, meloenenschoffelende novice Brutha, die zijn enige ware gelovige blijkt te zijn: de rest van zijn aanbidders gelooft alleen nog maar in de rituelen en dogma's van de kerk, niet meer in hem. Samen probeert het tweetal Om in ere te herstellen. Helaas belanden ze daarbij midden in een heilige oorlog, die door een machtsbeluste deken in naam van de god wordt gevoerd... met alle gevolgen vandien. Een ontzettend komisch, goed doordacht en zelfs wijs boek. Niemand weet ons en onze wereld zo goed een spiegel voor te houden als Pratchett, en dit is Pratchett op zijn best. Zou verplichte kost moeten zijn voor iedereen die zich met geloof bezighoudt - inclusief God!

1. Marguerite Yourcenar, *Herinneringen van Hadrianus* [*Mémoires d'Hadrien*] (vert. Den Haag 1952; oorspronkelijke druk Parijs 1951)

Nog eenmaal keren we terug naar het Romeinse Rijk; ditmaal naar de stervende keizer Hadrianus, die zijn laatste dagen benut om zijn memoires vast te leggen. 'Zoals de reiziger die tussen de Egeïsche eilanden vaart tegen de avond de lichtende zeedamp ziet opstijgen en langzamerhand de kustlijn onderscheidt, begin ik het silhouet van mijn dood te ontwaren.' De melancholieke toon is meteen gezet, wat in combinatie met de prachtige vertelstijl en de vele diepzinnige overpeinzingen een zware, maar bijzonder mooie roman oplevert. De keizer spreekt ingetogen maar openhartig over de hoogte- en dieptepunten uit zijn veelbewogen leven. Vooral de beschrijving van de noodlottige verhouding tussen Hadrianus en zijn jonge pupil Antinoös is aangrijpend: 'zijn oogleden, zo vaak dromerig of in berusting gesloten, werden soms opeens opgeslagen: de meest oplettende ogen ter wereld keken me recht aan; ik voelde me beoordeeld. Maar ik werd het zoals een god wordt beoordeeld door zijn trouwe dienaar: mijn harde bejegeningen en mijn vlagen van wantrouwen (want die had ik later) werden geduldig en ernstig geaccepteerd. Ik ben maar één keer absoluut meester geweest, en maar van één mens.' Tja, wat moet ik daar nog aan toevoegen?

(advertentie)

GOLLUM

Antiquariaat Gollum
Een bezoek zeker waard!
Voorraad kunstboeken, klassieken, Ned. Literatuur;
specialist in oude landkaarten en oude prenten
Van Welderenstraat 41, 6511 MC Nijmegen

Lettres Provinciales

KUN-gedenkpenning voor De Blois

Hoogleraar Oude Geschiedenis L. de Blois heeft op de *Dies Natalis* van de KUN (13 mei jl.) de KUN-gedenkpenning in brons in ontvangst mogen nemen. Hij kreeg de penning voor zijn inzet in de universitaire medezeggenschap. Jarenlang zat hij in de Ondernemingsraad, waarin hij zich breed inzette voor personeelsbelangen en voor het gezamenlijke belang van studenten en docenten op het gebied van onderwijs en onderzoek.

Numaga-lezingen

De vereniging Numaga, die zich bezig houdt met de geschiedenis van Nijmegen, bestaat dit jaar vijftig jaar. Om dit te vieren zijn er door het jaar heen een aantal lezingen over het leven in Nijmegen rond de tijd van de oprichting van Numaga gepland. Op het programma voor de tweede helft van het jaar staan nog twee lezingen: *het Muziekleven in Nijmegen in de jaren vijftig* en *een Nijmeegse parochie in de jaren vijftig*.

Op dinsdag 21 september zal Maarten-Jan Dongelmans, muziekenner en recensent, dirigent en historicus, een tableau schetsen van het Nijmeegse muziekleven, dat veel levendiger blijkt dan men in eerste instantie zou vermoeden. Van de traditie van klassieke concerten zal Dongelmans via het modern-klassieke repertoire en populaire amusementsmuziek van die tijd (de bigband jazz) uitkomen bij de voorzichtige entree van de rock-'n-roll.

Op 27 november zal kerkhistoricus Joos van Vugt spreken over *Een Nijmeegse parochie in de jaren vijftig: tussen oud en nieuw*. Hij zal de Nijmeegse katholieke zuil op zijn hoogtepunt schetsen, voor de rigoureuze afbraak ervan in de jaren zestig. Ook de eerste scheurtjes in de zuil (de allengs verminderende betrokkenheid van veel katholieken bij godsdienstige en kerkelijke zaken) zullen de revue passeren. Een en ander zal opgeluisterd worden met muziek en filmbeelden.

Voor meer informatie over beide lezingen wende men zich tot de website van Numaga: <http://www.numaga.nl>.

Tentoonstellingen in Museum Het Valkhof

Spiegel van de Russische Ziel. Middeleeuwse iconen en schilderkunst rond 1900

Op dit moment valt in Museum het Valkhof de tentoonstelling 'Spiegel van de Russische ziel' te bewonderen, met Middeleeuwse, manshoge iconen en schilderijen over het dagelijks leven in Rusland rond 1900. Museum Het Valkhof heeft enkele topstukken - niet eerder getoond in Nederland - uit de collectie van het Staatshistorisch Museum in Pskov, zusterstad van Nijmegen. Tussen 1200 en 1500 behoorde Pskov tot de belangrijkste centra van de Russische icoon-schilderkunst. In Nederland zullen voor het eerst zesendertig topiconen uit de School van Pskov ge-

zamenlijk te zien zijn. De iconen - afbeeldingen van Christus en heiligen op houten panelen - vallen op door hun levendige karakter en enorme formaten: panelen tot soms twee meter hoog. Daarnaast toont het museum 40 realistische, impressionistische en symbolistische schilderijen van vooraanstaande Russische kunstenaars als Ivan Shishkin, Aristarkh Lentulov, Boris Grigoriev en Ilya Repin. In hun landschappen, taferelen uit het leven van arbeiders en boeren, portretten en huiselijke familiescènes spreekt het krachtige alledaagse realisme. De iconen en schilderijen vertellen samen het verhaal van wat de nationale dichter Pushkin bedoelde met 'de Russische ziel'.

De tentoonstelling loopt nog tot en met 29 augustus 2004.

De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk

Welk beeld hebben de Nederlanders tegenwoordig van de Bataven? Waren het oermensen, barbaren gehuld in een berenvel en gewapend met een knots? Of staan ze in beschaving veel dichterbij ons en zien we ze als onze voorouders? Voorouders waar we trots op zijn om hun krijgshaftige verzet tegen de Romeinen? In de overzichtstentoonstelling 'De Bataven' komen bezoekers in aanraking met een grote variatie aan beelden over de bewoners van Midden-Nederland aan het begin van onze jaartelling. Verhalen die de Romeinen hebben overgeleverd, voorstellingen die we ons in Nederland vanaf de 16de eeuw tot nu hebben gevormd en beelden die vondsten uit opgravingen oproepen. Op unieke wijze brengt het museum archeologische bodemvondsten samen met tekeningen van onder meer Govaert Flinck, schilderijen van kunstenaars als Ferdinand Bol en Otto van Veen, oude boekwerken en prenten, maar ook cartoons, reclames over Batavusproducten en tekeningen van Fiep Westendorp.

De Bataven vormen één van de kernthema's in de 'vaderlandse geschiedenis'. Volgens de overlevering trokken ze kort voor het begin van de jaartelling vanuit Duitsland naar het Nederlandse rivierengebied, de 'Betuwe'. In de 16de-18de eeuw leidde een sterke identificatie met de Bataven tot de 'Bataafse mythe' over een roemrijk nationaal verleden, die gestalte kreeg in historische en oudheidkundige geschriften, toneelstukken en gedichten, beeldende kunst en populaire cultuur. De naam is ook nu nog springlevend, getuige de vele verenigingen en bedrijven die de naam Bataven of Batavieren voeren.

De tentoonstelling 'De Bataven' is thematisch van opzet en behandelt zeven onderwerpen die in de antieke bronnen, de latere beeldvorming en in het moderne wetenschappelijke onderzoek telkens terugkeren: de komst van de Bataven naar Nederland; het verbond van de Bataven met de Romeinen; de Bataafse opstand; zeden en gewoonten van de Bataven (nederzettingen, begraafplaatsen, cultusplaatsen); de Bataven als krijgers: als leveranciers van hulptroepen van het Romeinse leger en van lijfwachten van de Romeinse keizers; beroemde Bataven zoals Julius Civilis en de topografie van Bataafs Nederland.

De tentoonstelling duurt van 18 september tot en met 9 januari 2005.

Tentoonstelling honderd jaar Petrus Canisius-school

Museum De Stratemakerstoren heeft nu een tentoonstelling lopen over de honderdjarige Petrus Canisius-school, anno 2004 de enige basisschool in het oude centrum van de stad. Het was de eerste katholieke school in Nijmegen en alleen bestemd voor jongens. De verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog hebben lang doorgewerkt, maar ook de komst van lekenonderwijzers en later onderwijzeressen bracht grote veranderingen teweeg. De school is nu al jaren gemengd: jongens en meisjes krijgen er gezamenlijk les, sinds de jaren zeventig in een nieuw en modern gebouw. Dat katholieken hun eigen onderwijs hadden was honderd jaar geleden niet vanzelfsprekend. In heel Nederland hebben zij voor hun eigen onderwijs moeten vechten. Dat gevecht versterkte tegelijkertijd hun politieke bewustzijn.

Het katholiek lager onderwijs in Nijmegen is in 1904 opgezet door de broeders van Maastricht. De broeders streefden ernaar hun leerlingen op te voeden tot goede katholieken. De geestelijken waren dan ook blij met de werkzaamheden van de broeders: het katholiek onderwijs was bij hen in goede handen.

De laatste vijftig jaar is de school sterk veranderd en van het specifiek katholiek karakter is niets meer over. De jubileum expositie in museum De Stratemakerstoren laat deze geschiedenis zien. Er is een klasje uit de jaren vijftig nabgebouwd, met aan de wand schoolplaten van toen. Verschillende klassenfoto's roepen de sfeer van het verleden op. Allerlei oude attributen prikkelen de herinnering.

De tentoonstelling loopt nog tot en met oktober.

Hora est! Welke Nijmegenaren zijn er de afgelopen tijd gepromoveerd?

Op 14 mei promoveerde CPG-onderzoeker drs. P.B. van der Heiden bij prof.dr. P.Th.F.M. Boekholt en prof.dr. C.C. van Baalen op zijn proefschrift, getiteld *In de schaduw van de Mammoet. Het onderwijsbeleid van minister F.J.Th. Rutten (1948-1952)*.

Op 4 juni promoveerde ons mederedactielid drs. J. Loots bij prof.dr. J. Bosmans op zijn proefschrift, getiteld *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging*.

Recensies

Oscar Westers, *Welsprekende burgers. Rederijders in de negentiende eeuw* (Nijmegen: Van-tilt, 2003) 528 pp., geïll., ISBN 90-75697-93-7, € 32,90.

Een aantal jaren geleden kwam ik in het archief van de familie Verhoeven in Heusden negentiende-eeuwse programmaboekjes en diploma's tegen van de Rederijderskamer De Olijftak uit datzelfde stadje. Het wekte mijn nieuwsgierigheid: rederijders dat waren toch letterliefhebbers uit de Late Middeleeuwen en de Renaissance?! Wat waren dit dan voor liederen? Op zoek naar secundaire literatuur vond ik nauwelijks iets wat meer licht op deze beweging kon werpen. In deze lacune is nu voorzien met het proefschrift *Welsprekende burgers* van Oscar Westers.

Anders dan de naam doet vermoeden waren de negentiende-eeuwse rederijderskamers geen voortzetting van de Middeleeuwse gezelschappen. Ze ontstonden pas vanaf 1844 en zouden ongeveer veertig jaar later langzaam veranderen tot 'gewone' toneelverenigingen. In hun korte bloeitijd zouden ze een grote populariteit verwerven. Westers heeft er meer dan duizend opgespoord. De gezelschappen begonnen als verenigingen waarin de leden oefenden in het voordrage van poëzie, deze moest – zo was de opvatting – niet in stilte, maar welluidend met anderen beleefd worden. Geleidelijk werden deze genootschappen echter meer een soort amateurtoneelverenigingen. Ontstaan uit een crisis rond het nationale toneel werden de rederijders van een beweging die het toneel weer wilde verheffen tot een school voor wellevend burgerschap.

Westers' opzet is tweeledig. Enerzijds systematische literair-historische analyse geven van het verschijnsel van de negentiende-eeuwse rederijderskamers, waarbij de oorsprong, doelstellingen, werkzaamheden en infrastructuur aandacht krijgen. Anderzijds wil hij het verband tussen deze genootschappen en de burgerlijke cultuur bestuderen. Bij dit laatste sluit hij aan op het onderzoek dat door met name Remieg Aerts is verricht naar de negentiende-eeuwse burgercultuur.

Het eerste deel van het boek zou je encyclopedisch van aard kunnen noemen. Het behandelt de algemene aspecten van de rederijderskamers. Vanaf de eerste kamers, De Kamer van 1844 en Achilles in Amsterdam, ontwikkelde de rederijderij zich tot een organisatie die vooral moest opvoeden tot beschaafd burger. Het belang is dan ook niet zozeer gelegen in de esthetische prestaties, maar veeleer in de esthetische en ethische pretenties. De groei van de rederijderskamers is vooral tussen 1860 en 1875. Uiteindelijk zijn er meer dan 1270 verenigingen lange of korte tijd actief geweest, vooral in de noordelijke en westelijke provincies. Het katholieke zuiden was sterk ondervertegenwoordigd. De verenigingen kwamen voort uit vriendenkringen of geïnstitutionaliseerde genootschappen als het Nut. Al spoedig werden er allerlei tijdschriften en samenwerkingsverbanden opgericht, waardoor de kamers elkaar beïnvloedden en inspireerden.

In het tweede deel worden de drie hoofddoelstellingen nader onder de loep genomen: het nationaal toneel uit de crisis halen; het bevorderen van de kennis over de vaderlandse letterkunde; en het beoefenen van voordrachtskunst. De eerste

hoofddoelstelling werd door professionele toneelspelers betiteld als dilettantisme. Waar de rederijders faalden in het hervormen van het toneel, daar slaagde het Nederlandsch Tooneel Verbond. Aanvankelijk gaat de voorkeur van de rederijders uit naar het bescheidenheidsdiscours van liederen als Tollens. Geleidelijk krijgt 'eigen' repertoire de voorkeur, waarbij meer de nadruk komt te liggen op wat mensen verdeelt. Volgens Westers kunnen de rederijders wat dat betreft opgevat worden als de emancipatiebeweging van burgers die voorafgaat aan het proces van verzuiling. Welsprekendheid zagen de rederijders als een belangrijk instrument om zich te ontwikkelen tot volwaardige burgers. De opkomst van het stillezen enerzijds en het amateurtoneel anderzijds deden de betekenis hiervan na 1870 afnemen.

Wat was de sociale achtergrond van de rederijders? En wat was de betekenis van de rederijders voor de sociale emancipatie van nieuwe middengroepen, de terugkeer van de politieke burger, de verzuiling en het liberale beschavingsoffensief? Deze vragen staan centraal in het derde deel van het boek. De rederijders behoorden vooral tot de handelselite, de hogere middengroepen in kleine steden en op het platteland welgestelde boeren. De culturele elite haalde haar neus op voor deze dilettanten. Rond 1860 ontstonden er sociaal gesegregeerde kamers. Hoewel de rederijders aanvankelijk zoveel mogelijk de politiek buiten de deur probeerden te houden, maakte de 'culturele' burger geleidelijk plaats voor de 'politieke' burger. Deze politisering blijkt een gevolg van de confessionele polarisatie en hangt nauw samen met het begin van de verzuiling.

Westers heeft met zijn proefschrift het beeld dat Aerts en Henk te Velde in hun boek *De stijl van de burger* hebben geschetst van de liberale, egalitaire burgercultuur, proberen te nuanceren. Hij toont aan dat er vanaf 1850 wel degelijk sprake is van een eigen cultureel bewustzijn van en distinctiedrang bij de kleine burgerij. Hoewel hij de rederijderskamers als casus presenteert neigt hij er toe het rederijderszijn van 'zijn' kleine burgers als de essentie van hun bestaan te presenteren. Was het allemaal wel zo serieus en inhoudelijk? Was het rederijdersspelen niet gewoon een aangename manier van tijd verdrijven, zoals je dat ook in een sociëteit kon doen?

Hoewel ik de indeling van het boek nogal gefragmenteerd vind – 125 paragrafen en subparagrafen voor nog geen 375 pagina's – is het boek mede door de conclusies op het eind van alle 12 hoofdstukken overzichtelijk en goed te hanteren als naslagwerk. Het overzicht van alle gevonden rederijderskamers en de hitlijsten van de populairste auteurs en werken in drie verschillende periodes vormen smakelijke snuffelbijlagen. Helaas trof ik de nog steeds actieve Bossche rederijderskamer Moysses' Bosch niet in de lijsten aan. Mogelijk is dit een twintigste-eeuwse *re-invention of tradition*, maar een nabeschouwing over de latere rederijderskamers zou wenselijk zijn geweest. Gelukkig vond ik mijn Heusdense rederijderskamer De Olijftak wel terug en zag dat deze van 1850 tot 1879 actief was. Het beeld dat ik van de leden had komt bovendien overeen met het algemene beeld dat Westers schetst: kleinstedelijke burgerelite. Maar meer nog dan een hulpmiddel voor deze lokaalhistorische invuloefeningen is Westers' boek een naslagwerk waarmee de negentiende-eeuwse rederijdersbeweging in een juiste context kan worden geplaatst.

Joost Rosendaal

Het heeft iets absurds als je een boek over de geschiedenis van de statistiek recenseert en moet constateren dat daarin bijdragen staan van zowel je natuurkundeleraar van de middelbare school en van de man die je tot statistisch onderzoek heeft gebracht tijdens je studie als van je huidige promotor. Het geeft de indruk dat je maar een zeer geringe ontwikkeling hebt doorgemaakt in je leven. *The statistical mind in a pre-statistical era: The Netherlands 1750-1850* is een bundel essays, die in de eerste plaats de ontwikkeling van de statistiek in ons land aan de internationale historiografie wil toevoegen. Daarnaast heeft de bundel de iets vagere doelstelling om de interactie tussen 'de statistieke geest' en de verschillende maatschappelijke velden die statistiek toepasten, te onderzoeken. De inleiding geeft daarnaast nog een korte geschiedenis van Nederland, in het bijzonder de politiek in de betreffende periode.

Statistiek is tussen 1750 en 1850 in verschillende vormen ontwikkeld uit passie voor de systematische verzameling en verwerking van observaties van de werkelijkheid. Het was een logisch onderdeel van het proces van wetenschappelijke rationalisering dat zich al vanaf de zestiende eeuw voltrok. In Nederland kreeg de ontwikkeling van statistiek in de laat-18^e en 19^e eeuw de vorm van wiskundig georiënteerde statistische theorie: de 'staatsbeschrijving' aan de rechtenfaculteiten en de overheidsstatistieken. Kwantitatieve gegevens werden verzameld op het gebied van wiskunde, astronomie, sterfte, waterhuishouding, bevolking, belasting, verzekeringen, handel en criminaliteit. Pas vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw werd er nagedacht over meer algemene methoden met betrekking tot meting en analyse.

Hoe deel je een bundel in die handelt over de ontwikkeling van iets dat alle hoeken van de wetenschap aanging gedurende een eeuw en waar verschillende auteurs uit uiteenlopende disciplines iets aan hebben bij te dragen? De redactie van de bundel, die in handen was van Paul Klep en Ida Stamhuis, heeft ervoor gekozen eerst algemene ontwikkelingen met betrekking tot de statistiek aan bod te laten komen: de historische perspectieven op statistiek en meten in Nederland in de behandelde periode; twee statistische benaderingen die in het verleden werden toegepast en de verschillende maatschappelijke impulsen die de ontwikkeling van de statistiek met name aan het begin van de 19^e eeuw stimuleerden. Vervolgens passeert de statistische theorie de revue: de start van het kwantificeren van wetenschappelijke kennis; het vroege onderwijs in de statistiek; het onderscheid tussen statistiek en politieke economie en de informatiebronnen voor Nederlandse academische statistici na 1800. Het boek sluit af met een aantal bijdragen over de praktische toepassing van statistiek: de 'Bataafse statistische revolutie' rond 1800; het begin van de gezondheidsstatistiek; de judiciële statistiek en de inzet van statistiek in de strijd tegen het water.

Wellicht doordat ik zelf met een achtergrond van cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis mijn heil heb gezocht in de statistiek, trekt het essay van Huib Zuidervaart over Nicolaas Struyck, een van de eerste Nederlandse verzamelaars van empirische data, en de behandeling van de vroegste kwantificatie van wetenschap me het meest. Deels als resultaat van de ontwikkeling van meer en betere wiskundige en natuurkundige instrumenten vanaf het begin van de 18e eeuw groeide de potentiële

informatieve waarde van getallen vanaf 1750. Maar reeksen van meetresultaten waren niet genoeg: voor het begrip ervan moeten wiskundige stelsels beschikbaar zijn en de ontwikkeling daarvan volgde pas later.

Eén van de eerste Nederlandse wetenschappers die de informatieve waarde van data inzag, was de Amsterdamse wiskundige Nicolaas Struyck (1686-1769). Hoewel zeer weinig met zekerheid te zeggen is over het onderwijs dat de kleine Struyck als zoon van een goudsmid genoten heeft, is hij waarschijnlijk al op jonge leeftijd in contact gekomen met de bloeiende kring amateur-wetenschappers die aan het einde van de 17^e eeuw in Amsterdam bijeen kwam. Zoals hij als kleine jongen vlinders verzamelde en ze natekende en beschreef, zo zou hij later empirische data verzamelen. Op een voor zijn tijd logische wijze ontwikkelde Struyck een brede wetenschappelijke belangstelling: van de vlinderverzameling tot de geografie, die door tijdgenoten werd gedefinieerd als het segment van de wiskunde dat zich met behulp van magnitudes en kwantiteiten, met het beschrijven van de condities van (delen van) de aarde bezighoudt. De stap van geografie naar bevolkingsstatistiek en astronomie was dus klein in deze tijd, hoewel Struyck zichzelf als geograaf (en dus wiskundige) zou blijven beschouwen.

Struycks eerste grote publicatie was *Inleiding tot de Algemeene Geographie* uit 1739 waarin hij twee decennia aan kennisvergaring bijeen bracht. Dit boek laat Struycks eerste stappen in de statistiek zien, vooral degenen die betrekking hadden op de statistiek van de kometen en de bevolking. Newton, die in de vorm van een illegale kopie van zijn *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* een grote invloed op Struyck had, bood een theologische rechtvaardiging voor de wetenschap: zijn hypothese dat een goddelijk plan in de schepping verborgen lag, maakte de studie van de resultaten van de schepping tot een zoektocht naar de menselijke lotsbestemming. Bijzonder aan Struyck was dat hij het niet bij vrome bespiegelingen hield maar ook zijn tanden zette in empirisch onderzoek. Geïnspireerd door een Engelse volgeling van Newton publiceerde hij in zijn *Geographie* sterftcijfers van het dorp Broek in Waterland, waarvan hij de bevolkingssamenstelling controleerde aan de hand van maar liefst vijf andere dorpen en wees op basis van de gevonden gegevens als eerste wetenschapper op het verschil in mortaliteit tussen mannen en vrouwen. Struyck stelde verder dat hij historische feiten kon dateren die samenvielen met door hem beschreven astronomische gebeurtenissen. In zijn astronomisch onderzoek was hij buitengewoon precies: zijn 'kometografie' gaat gepaard met een zeldzaam uitgebreide literatuurverwijzing.

Ondanks het baanbrekende karakter van zijn werk moeten we Struyck toch vooral als een amateur zien, houdt Zuidervaart ons voor. Struyck leefde voor de wetenschap maar het betekende geen broodwinning voor hem. Dat gaf hem wellicht de mogelijkheid dolenthousiast, onbelemmerd en kritisch te werken. 'Dit na te gaan is niet onnut' becommentarieerde Struyck zijn eigen handelingen eens. 'Men onderzoekt dikwijls met groote moeite dingen die nergens toe dienen.'

The statistical mind in a pre-statistical era: The Netherlands 1750-1850 laat de toepassing van statistiek zien in minstens zoveel maatschappelijk terreinen als het aantal statistische toepassingen die Struycks belangstelling hadden. Dat maakt de lijn van het boek niet vaag maar zorgt ervoor dat het een breed publiek aanspreekt met een interesse voor de geschiedenis van de wetenschap en de ontwikkeling en toepassingen van (statistische) theorie in de context van ons eigen land. Jammer dus dat de titel van de bundel zo weinig *spicy* is. Wat dat betreft is het net een publicatie

als die van Struyck – achter de stoffige titel schuilt een wereld aan met enthousiasme vergaarde wetenschappelijke bevindingen uit een periode waarin de ontdekking daarvan verre van vanzelfsprekend was.

Marloes Schoonheim

Juliëtte van den Elsen, *Monsters, demonen en occulte krachten. De journalistieke perceptie van magische en wonderbaarlijke verschijnselen in de vroege Verlichting 1684-1727* (Tilburg 2003) 201 pp., ISBN 90-9016828-1.

In het weekblad *Examinator* (1718-1720) houdt de arts tevens redacteur Willem van Ranouw ouders voor om hun kinderen bepaalde 'indrukzels' te onthouden: 'Van 't begin van 't derde jaar af moet een Vader gedurig zyn oog over de Opvoeding van zyne Kinderen laten gaan, en in deze volgende vyf jaren niets aan haar vertoonen als Waarheeden, op dat hare *Memorie* Vrugtbaar zyn mag, en zy een levendige inbeelding verkrygen. Schuwt vertellingen van Fabeltjes, versierde Historien, Spooken en groote Wonderen; onthoud haar alle Prentjes van Monsters, Meerminnen, Heidensche Goden en versierde Schepsels' (*Examinator*, aflevering 1 (8 augustus 1718), 71-72). Het tere kindergeheugen moest zich volgens hem los van 'versierde' wezens en verhalen ontwikkelen. Van Ranouw, popularisator van wetenschappen, sloot de realiteit van occulte verschijnselen zelf niet uit, zo blijkt uit de lectuur van zijn *Examinator*, maar kinderen moest je niet met die materie belasten. De term occult stond trouwens bij velen in een ongunstig licht. Van den Elsen laat daarentegen in haar (helaas tamelijk onopgemerkte) proefschrift zien, dat het negatieve beeld over wonderbaarlijke en magische zaken in de zeventiende en achttiende eeuw positiever geherwaardeerd kan worden. In de Inleiding trekt zij meteen flink van leer: tal van ideeën die wij tegenwoordig als irrationeel en bijgelovig beschouwen, schrijft ze, waren voor menig geleerde uit de late zeventiende of vroege achttiende eeuw volstrekt aanvaardbaar. Je verwacht dat Van den Elsen een groep marginale wetenschapsbeoefenaars typeert, maar het zijn niet de minsten, zoals Nicolas Malebranche en Pieter Rabus, die hun 'natuurlijke' weg op dat terrein blijken te hebben gebaad. De aanname is, dat er met de verbreiding van de Verlichting, rationalisme en empirisme geen plaats meer zou zijn voor mirakels, demonen en occulte krachten. Op basis van een aantal (West-Europese) geleerdentijdschriften toont Van den Elsen aan, dat het wetenschappelijk debat in genoemde tijd irrationele trekjes heeft gekend.

De periode aangegeven in de titel verwijst naar de eerste generatie geleerdentijdschriften, die in 1684 begon met Bayle's *Nouvelles de la République des Lettres* en in 1727 eindigde, toen Le Clerc met zijn *Bibliothèque Ancienne et Moderne* ophield. Nadat Van den Elsen in het eerste hoofdstuk definitiekwesties heeft behandeld, legt zij in de daaropvolgende hoofdstukken 'case-studies' onder de loep, achtereenvolgens de receptie van 'een particulier "duister" of "occult" fenomeen', namelijk het ontstaan van monsters (hoofdstuk 3), genezing op afstand (hoofdstuk 4), dat eerder was

gepubliceerd, de werking van de wichelroede (hoofdstuk 5) en de werkzaamheid van geesten en demonen in de natuurlijke wereld (hoofdstuk 6). In hoofdstuk 7 behandelt zij de debatten over deze fenomenen.

Zij richt zich in haar onderzoek op de 'mira of mirabilia', een begrip dat niet alleen afwijkende of buitengewone verschijnselen als monsters of dierlijke tekens omvatte, maar ook mysterieuze effecten, zoals magnetisme, sympathetische genezingen en natuurlijke manipulaties van tovenaars en demonen, die zich niet onttrokken aan de wetten van de natuur. De wereld lijkt vol wonderen: een vrouw die in twee opeenvolgende dagen acht kinderen baart, koortsaanvallen die met succes door muziek worden bestreden, dieren met twee of meer koppen, een kippenei dat een menselijk wezentje bevat, een honderdtwintig-jarige bij wie opnieuw tanden groeien, enzovoorts, enzovoorts, alles te vinden in onverdachte en gezaghebbende geleerdentijdschriften als de *Boekzael van de Geleerde Werelt*, het *Journal des Sçavans* of de *Mémoires de Trévoux*. Soms werden aan de artikelen zeer gedetailleerde (anatomische) en functionele tekeningen toegevoegd, die aan de verbeelding niets overlieten en daardoor de empirische betrouwbaarheid moesten vergroten.

Het onderzoek naar het occulte vergde van de geleerde twee belangrijke karaktertrekken, *curiositas* en *admiratio*, een open geest en een onbevangen nieuwsgierigheid. Die moesten het zoekpad effenen naar de (goddelijke) oorzaken van die verschijnselen, de *mirabilia*, het begin van de fysico-theologie. Deze fenomenen worden meestal in termen van 'buitengewoon', 'curieus' of 'buitennisig' gekarakteriseerd. De aanwezigheid ervan dwingt tot herstructurering van het kenbare, of een wetenschappelijk doel, namelijk het doorgronden van de algemene wetten van de natuur door middel van de fysica. Er moest verklaard worden of deze aberraties door God geschapen waren, dan wel als gevolgen van het door Hem in werking gestelde mechanische systeem beschouwd moesten worden. Dus werd in het monstrueuze lichaam naar orde en systeem gezocht. Andere wetenschappers zochten in dergelijke objecten juist naar ontregeling en wanorde, om te kunnen bewijzen dat de normale ontwikkeling op ongelukkige wijze was verstoord. Beide posities zouden nog decennia lang verdedigers en bestrijders kennen. De grondgedachte van beide uitgangspunten is dezelfde: de preformatieleer, waarbij de effecten van de verbeeldingskracht het object zouden vormen. In die opvatting kon bijvoorbeeld een moeder een kind baren zonder hersens, omdat zij haar geliefde in het begin van haar zwangerschap uit het raam had zien vallen en had gevreesd dat diens hoofd verbrijzeld zou zijn. Wetenschappelijke scepsis over dergelijke veronderstellingen was er aanvankelijk nauwelijks. Integendeel, de verbeeldingskracht vormde de oudste en meest verbreide overtuiging met betrekking tot de voortplanting. Die stoelde weliswaar op eeuwenoude theorieën, maar de 'angst voor een zielloos universum' loodste het debat binnen een 'Godgeoriënteerd klimaat'.

De citaten zijn overvloedig maar verhelderend. Jammer is dat de keuze van de gebruikte periodieken – anders dan in algemene termen – nauwelijks is verantwoord. Dat klemmt, omdat redacties de polemieken kunnen aanzwengelen en geleerdentijdschriften onderling evenzeer verschillen als bijvoorbeeld politieke of satirische periodieken. Wel verwierpen vrijwel alle geleerdentijdschriften het bijgeloof en distantieerden de meeste redacteurs zich bijvoorbeeld van de radicale demonenleer van Balthasar Bekker, maar sommige redacteurs kozen ook partij voor de Friese dominee. Daarbij komt dat allerlei definitiekwesties geijkt moesten worden, zoals (over) de begrippen 'natuurlijk' en 'fysisch'. De meeste geleerden en

filosofen vonden elkaar in de zeventiende en achttiende eeuw wel in de noodzaak om verschijnselen 'natuurlijk' te verklaren, maar verschilden vaak van mening over de natuurlijke oorzaken ervan. In verband hiermee is een deel van de titel enigszins misleidend; de anachronistische 'journalistieke' perceptie koppel ik niet meteen aan geleerdentijdschriften, maar wel aan een type nieuwsgaarders, of in eigentijdse termen, de wetenschapsjournalist. Tot slot: hoewel *Monsters* geen dik boek is, is de informatiedichtheid zo groot dat een register geen overbodige luxe was geweest. •

Pieter van Wissing

Alexander van Kessel, *'Ruggen recht, heren!' Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Verloren; Hilversum 2003) 480 pp., ISBN 90-6550-749-3, € 40,00.

De Europese partijvorming is een onderwerp dat nog niet veel historici tot onderzoek heeft verleid. De reden hiervoor is zonder twijfel de geringe macht van politieke partijen op Europees niveau. De Europese politiek wordt tot op de dag van vandaag toch in de eerste plaats bepaald door regeringsleiders, die hun machtsbasis op nationaal niveau hebben. Er is weliswaar een Europese Commissie die wordt gecontroleerd door een Europees Parlement, maar in de praktijk zijn nationale ontwikkelingen bepalend voor de gang van zaken in Europa. En zolang zelfs de kandidaatstelling voor de Europese verkiezingen op nationaal niveau plaatsvindt, zal de macht van partijen als de PES (Partij van Europese Socialisten) en de EVP (de Europese Volkspartij) gering blijven. En dus ook de interesse van historici.

Dat het toch interessant kan zijn zich te verdiepen in de Europese partijvorming, toont het proefschrift *'Ruggen recht, heren!'* van de Nijmeegse historicus Alexander van Kessel aan. Uit dit onderzoek blijkt dat bij de vorming van een Europese christen-democratische partij al bijna een halve eeuw een discussie wordt gevoerd over het profiel van deze partij. Centrale vraag hierbij is steeds geweest: is de christen-democratie als conservatieve stroming de natuurlijke antipode van de sociaal-democratie of neemt de christen-democratie een middenpositie in tussen enerzijds links (de sociaal-democratie) en anderzijds rechts (de Britse conservatieven). Van Kessel reduceert deze discussie tot een strijd tussen de Nederlandse en de Duitse christen-democraten. Waar in Duitsland de CDU en de CSU conservatieve partijen waren, bevonden de Nederlandse partijen KVP, ARP en CHU zich altijd in een positie tussen liberalen en sociaal-democraten in. Nederlanders hebben vanaf de jaren vijftig de vrees gehad dat de Europese christen-democratische partij een grote CDU zou worden: een partij die niet expliciet christelijk was en een conservatieve koers zou varen.

Bijzonder aan de studie van Van Kessel is dat de ondertitel eigenlijk in één zin het boek samenvat. Nederlandse en Duitse christen-democraten hebben inderdaad een langdurig debat gevoerd over het profiel van de Europese Volkspartij en de

Nederlanders hebben dit uiteindelijk op alle fronten verloren. Van Kessel kan er niet veel mooiers van maken en doet daar ook geen pogingen toe. Reeds vanaf de jaren vijftig was duidelijk dat christen-democraten het ten opzichte van de sociaal-democraten lastig hadden om hun positie in Europa te markeren. Christen-democraten voelden zich voortdurend in een achterstandspositie ten opzichte van de sociaal-democraten die in alle belangrijke Europese landen hun natuurlijke bondgenoten hadden. De grote vraag was of in Europees verband de christen-democratische partijen aansluiting moesten zoeken met conservatieve partijen als de Britse Tories. Waar de CDU hier groot voorstander van was, hebben meer links georiënteerde partijen als KVP, CVP (België) en DC (Italië) met deze gedachte altijd moeite gehad. Hierdoor was in de jaren vijftig en zestig deelname van de Britse conservatieven aan de Europese christen-democratische samenwerking onmogelijk.

Het debat werd in jaren zeventig relevanter toen het besluit viel dat er rechtstreekse verkiezingen voor het Europees Parlement zouden worden georganiseerd. Opnieuw zette Nederlandse christen-democraten zich schrap tegen een conservatieve koers in Europa. In deze jaren woedde in de Nederlandse christen-democratische beweging een heftig debat over koers en karakter van het CDA in wording. Krachtige linkervleugels in KVP en met name ARP deden hun best van het CDA een progressieve partij te maken, met een natuurlijke voorkeur voor samenwerking met de sociaal-democratische PvdA. Een expliciet christelijke grondslag zou hiervoor een waarborg moeten zijn. Onder dit gesternte was samenwerking met de Britse conservatieven voor de Nederlanders onmogelijk. Wel leden de Nederlanders een nederlaag bij de uiteindelijke oprichting van de Europese Volkspartij in 1976. Alleen in de ondertitel – 'Federatie van christen-democratische partijen van de Europese Gemeenschap' – werd expliciet verwezen naar de christelijke inspiratie. Deze ondertitel zou al snel in de vergetelheid raken. Wat bleef was het neutrale 'Europese Volkspartij'. Hierdoor was de deur voor de conservatieven al op een kier gezet.

In de jaren tachtig werd Helmut Kohl – machtspoliticus bij uitstek – de grote voorvechter van toelating van conservatieve partijen. Zijn redentie was even simpel als krachtig: wilde de EVP ooit de sociaal-democratie in Europa voorbijstreven, dan was samenwerking met de conservatieven noodzakelijk. Zijn uitspraak dat hij Europa niet gemaakt had om het vervolgens aan de sociaal-democraten te laten was glashelder. De strijd die de Nederlandse voormannen – premier Ruud Lubbers, partijvoorzitter Wim van Velzen, Europarlementariër Arie Oostlander – in de jaren tachtig voerden om de conservatieven uit de EVP-fractie te weren, was uiteindelijk een kansloze. Aan het devies 'Ruggen recht, heren!' dat de CDA-jongeren in 1990 aan Lubbers en Van Velzen gaven toen zij naar Brussel gingen om te spreken over de toetreding tot de EVP-fractie van de Britse en Deense conservatieven, konden de CDA-voorzitters dan ook geen gehoor geven. Uiteindelijk zou in 1992 de EVP-fractie besluiten tot toetreding van de Britse en Deense conservatieven. De overwinning van de Duitsers op de Nederlanders was compleet: de EVP was het brede anti-socialistische front geworden dat Kohl altijd gewild had.

Het proefschrift van Van Kessel is als proeve van historische bekwaamheid zeer geslaagd. Met gebruik van zeer divers bronnenmateriaal uit binnen- en buitenland weet Van Kessel zijn heldere vraagstelling minutieus te behandelen. Na het lezen van de bijna vijfhonderd pagina's blijven er voor de lezer weinig vragen over. Met het toenemen van het belang van de Europese politiek en de hopelijk te

realiseren democratisering binnen Europa zal de interesse voor Europese partijvorming ook verder toenemen. Latere onderzoekers zullen dan zeker baat hebben bij Van Kessels pionierswerk.

Rutger Zwart

(Advertentie)

Pen Shop

Molenstraat 107
6511 HD Nijmegen
Tel. (024) 322 90 32

Auteursgegevens

Chiel van den Akker (1974) studeerde theorie van de geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Momenteel is hij werkzaam als docent geschiedenis in het voortgezet onderwijs.

Jan Vermunt (1980) studeerde in februari 2004 af aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Momenteel doet hij de post-doctorale lerarenopleiding.

Remco Ensel (1965) studeerde geschiedenis en culturele antropologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde aan dezelfde universiteit en was vervolgens werkzaam aan de Vrije Universiteit. Momenteel is hij werkzaam als UD cultuurgeschiedenis bij de afdeling geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Onno Boonstra (1951) is docent Alfa-informatiekunde van de Faculteit der Letteren van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Op dit moment is hij tevens verbonden aan het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatievoorziening (NIWI) te Amsterdam, waar hij samen met Leen Breure (UU) en Peter Doorn (NIWI) werkt aan het rapport *Past, present and future of historical information science* en een onderzoeksprogramma voor de historische informatiekunde.

Auteursaanwijzingen

De redactie vraagt de auteurs van artikelen en andere kopij rekening te houden met onderstaande aanwijzingen, zodat de bijdragen zo snel mogelijk in de gewenste vorm geplaatst kunnen worden.

- ET•VT ontvangt uw bijdrage bij voorkeur op diskette of als attachment per e-mail, als *rtf*-bestand.
- Een artikel omvat ongeveer 6000 woorden, een recensie ongeveer 1000 woorden.
- Gelieve voor de rubriek auteursgegevens de redactie te informeren over uw geboortejaar, huidige functie en eventueel afstudeerrichting en universiteit.
- Gelieve in geval van een artikel een korte samenvatting (circa 150 woorden) van de inhoud mee te zenden voor de website van ET•VT <<http://www.kun.nl/etvt/>>.
- Illustraties en afbeeldingen worden zeer op prijs gesteld, mits aangeleverd in TIFF-, JPEG- of GIF-formaat.
- Wees spaarzaam met het gebruik van tabellen en grafieken.
- Plaats in het notenapparaat na het nootnummer een spatie en sluit de noot niet af met een harde return. Gebruik alleen voetnoten en voeg geen eigen voetnootopties toe. Wees spaarzaam met verklarende voetnoten.
- Naar boeken wordt als volgt verwezen: R.R. Palmer en J. Colton, *A History of the Modern World* (New York/Toronto 1978⁵) 155-161.
- Naar artikelen als volgt: A. Otten, 'Rationeel geweld voor God. Fundamentalisme in Egypte', *ET•VT* 19 (2000) 2, 3-15, aldaar 12. Gebruik s.v.p. geen Romeinse cijfers om de jaargang aan te geven.
- Naar artikelen in bundels als volgt: J.M.W. Binneveld, P.W. Klein en H.H. Vleesebeek, 'De groei van de welvaartsstaat', in: P.W. Klein (ed.), *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat* (Rotterdam 1975) 109-134, aldaar 114. Geef s.v.p. begin- en eindpagina aan en vermijd het gebruik van e.v(v). en dergelijke.
- Naar bronnen op CD-ROM wordt op dezelfde wijze verwezen als naar artikelen uit bundels.
- Naar zelfstandige web-, ftp- en gophersites als volgt: H. Termeer, *Faculteit der Letteren*, 26 april 2001, <<http://www.let.kun.nl/>>.
- Naar webpagina's op grotere websites als volgt: M. Schoonheim, 'Spaghetti aio e oio', op: H. Termeer, *Faculteit der Letteren Home*, 26 april 2001, <<http://www.let.kun.nl/personeel/aiool/recept.html>>. Eindig s.v.p. altijd de pagina's met de juiste bestandsnaam óf met een schuine streep en let op hoofdlettergebruik.
- Naar berichten op discussielijsten en in nieuwsgroepen als volgt: Marieke van Delft <Marieke.vanDelft@KB.NL>, 'Artikelen gevraagd', op: *Discussielijst van de Nederlandse Boekhistorische Vereniging* <NBV-L@NIC.SURFNET.NL>, 19 december 2000.